

Waarden van jonge Nederlanders

EEN ONDERZOEK NAAR WAT TWINTIGERS EN
DERTIGERS BELANGRIJK VINDEN

Mark J.A. Shaw
JUNI 2021

Inhoud

Introductie	2
1. Introductie	2
2. Waarden	2
3. Onderzoek naar waarden.....	4
4. Waardenonderzoek en ForumC	6
Hoofdstuk 1: Waarden en waardenonderzoek in Nederland	8
1. Introductie	8
2. Kernwaarden van de Nederlandse samenleving	8
3. Twaalf Nederlandse waarden	9
4. Recent waardenonderzoek in Nederland.....	10
5. Conclusie.....	18
Hoofdstuk 2: Interviewonderzoek	21
1. Introductie	21
2. Methodologie	21
3. Resultaten	27
4. Analyse.....	43
5. Conclusie.....	51
Hoofdstuk 3: Enquêteonderzoek	53
1. Introductie	53
2. Enquête	53
3. Resultaten	57
4. Analyse.....	72
5. Conclusie.....	77
Conclusie	79
1. Introductie	79
2. Resultaten	79
3. Implicaties voor ForumC	82
4. Verder onderzoek	83
Bibliografie	85
Bijlage 1: Additionele waarden	88

Introductie

1. Introductie

Wat zijn de waarden van jonge Nederlanders? We krijgen daar beter zicht op in dit onderzoeksverslag, wat een verslag is van een kleinschalig onderzoek naar de waarden van jongvolwassen Nederlanders. Dit onderzoek is uitgevoerd in het kader van een stage bij ForumC. ForumC is een christelijke organisatie die activiteiten organiseert en materiaal produceert over maatschappelijke vraagstukken, levensvragen, zingeving, wetenschap en geloof. ForumC streeft daarbij naar het leggen van verbindingen met het christelijke geloof. Twee websites van ForumC zijn Geloof en Wetenschap, een website over zaken op het gebied van (christelijk) geloof en wetenschap, en De Grote Vragen (DGV), een platform voor zingeving en levensvragen gericht op twintigers en dertigers. Omdat ik specifiek bij de DGV heb stagegelopen zal ik vaak daarnaar refereren in dit verslag. De hoofdvraag van het onderzoek is: Wat zijn waarden van Nederlandse twintigers en dertigers en wat zijn mogelijke implicaties daarvan voor het werk van ForumC? Om deze vraag (deels) te kunnen beantwoorden zijn er drie onderzoeksmethoden toegepast: literatuuronderzoek, interviewonderzoek en enquête-onderzoek. Het interviewonderzoek en het enquête-onderzoek worden uitgebreid besproken in hoofdstukken twee en drie van dit verslag. Het literatuuronderzoek omvatte twee grote onderdelen. Bij één onderdeel was de focus op resultaten van recent waardenonderzoek in Nederland. Hoofdstuk 1, dat gaat over Nederlandse waarden en waardenonderzoek in Nederland, bouwt op dit onderdeel van het literatuuronderzoek. Een ander groot deel van het literatuuronderzoek focuste zich op onderzoeksmethodologie. Dit gedeelte van het literatuuronderzoek staat achter verschillende onderdelen van het onderzoeksverslag. Bij de conclusie zoomen we in op de vraag wat mogelijke implicaties zijn van het huidige onderzoek voor het werk van ForumC. In deze inleiding staan we stil bij een andere vraag, namelijk de vraag naar wat waarden zijn en hoe er onderzoek naar gedaan kan worden. Dit is geen eenvoudige vraag, maar het is belangrijk dat deze vraag hier aan de orde komt. Nadat ik hierop ben ingegaan, zal ik iets meer zeggen over de relevantie van het onderzoek voor ForumC.

2. Waarden

Mensen hebben, zo wordt er breed gedacht, waarden. De terminologie van waarden is dan ook wijdverbreid. Denk aan de populaire Nederlandse frase ‘normen en waarden’, maar ook aan documenten zoals *Kernwaarden van de Nederlandse samenleving*, uitgegeven door het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, en de Millenniumverklaring van de Verenigde Naties.¹ In dit laatste document worden een aantal fundamentele waarden uiteengezet die van essentieel belang geacht worden voor

¹ Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, *Kernwaarden van de Nederlandse samenleving* (Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 2014), 1-12, gedownload op 24 november 2020, <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/brochures/2014/05/21/kernwaarden-nederland>; VN, Millennium Verklaring van de Verenigde Naties, Regionaal Informatiecentrum van de Verenigde Naties (UNRIC), gedownload op 1 februari 2021, https://archive.unric.org/html/nederlands/un/MillDeclaration_NED.pdf.

internationale betrekkingen in de éénentwintigste eeuw, namelijk: vrijheid, gelijkheid, solidariteit, verdraagzaamheid, respect voor de natuur en gedeelde verantwoordelijkheid.²

Toch kan het lastig zijn om precies onder woorden te brengen waar we het over hebben als we over waarden praten. Er zijn uiteenlopende omschrijvingen te vinden van wat waarden zijn. Een waarde is bijvoorbeeld gedefinieerd als een “richtinggevend principe dat belangrijk wordt geacht voor een bepaalde cultuur”, maar ook “iets waar een persoon of groep van personen belang aan hecht”.³ Iets vergelijkbaars is het geval als we kijken naar het Engelse equivalent van onze term ‘waarden’. Het Engelse woord *values* is gedefinieerd als de principes die jou helpen beslissen wat goed en fout (*right and wrong*) is en hoe te handelen in verschillende situaties, maar ook als de opvattingen (*beliefs*) die mensen hebben, vooral over wat goed en fout is en wat het belangrijkste is in het leven, die hun gedrag bepalen (*control their behaviour*).⁴

Als we naar de academische literatuur kijken komen we ook uiteenlopende beschrijvingen tegen. Volgens Daphna Oyserman zijn waarden op het niveau van individuen geïnternaliseerde socioculturele doelen en op het niveau van groepen scripts of culturele idealen.⁵ Ronald Fisher heeft aan de andere kant waarden uitgelegd in termen van opvattingen (*beliefs*). Volgens hem zijn waarden abstracte opvattingen over wenselijke doelen (*desirable goals*).⁶ Rudolf Rezsöhazi geeft daarentegen aan dat alles wat mensen waarderen, willen verkrijgen, aanbevelen of voorstellen als een ideaal voor een waarde gehouden kan worden. Hij onderscheidt vier dimensies of karakteristieken van waarden: (1) elke waarde heeft een object, iets dat gewaardeerd wordt, (2) elk waarde-object wordt gekwalificeerd door een oordeel als waardevol, goed of waar, etc. (3) waarden worden normen als ze een handelswijze voorschrijven, en (4) waardenhouders zijn individuen, sociale groepen of collectieven (*collective actors*).⁷

De diversiteit in omschrijvingen van wat waarden zijn suggereert dat het moeilijk is om deze dingen goed te beschrijven en/of dat dezelfde termen voor verschillende zaken worden gebruikt. Is het dan onmogelijk om meer duidelijkheid te krijgen over waar deze term naar verwijst? Nou, waarden lijken te maken te hebben met waar mensen naar verlangen, wat ze belangrijk, goed, of waardevol vinden, en/of wat ze het waard vinden om na te streven. Als we kijken naar de zaken die in de Millenniumverklaring worden genoemd als waarden dan valt het op dat in ieder geval een aantal daarvan, zoals vrijheid, gelijkheid en gedeelde verantwoordelijkheid, omschreven kunnen worden als toestanden (*states of affairs*) of zijnswijzen (*ways of being*). Mensen kunnen allerlei houdingen hebben ten opzichte van een toestand of zijnswijze. Iemand kan bijvoorbeeld verlangen, hopen, zich er voor inzetten, er naar streven, het goed

² VN, Millennium Verklaring van de Verenigde Naties, https://archive.unric.org/html/nederlands/un/MillDeclaration_NED.pdf.

³ Van Dale Gratis Woordenboek, s.v. “waarde,” geraadpleegd op 1 februari 2021, <https://www.vandale.nl/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/waarde#.YBfEIJeg-M8>; WikiWoordenboek, s.v. “waarde,” geraadpleegd op 1 februari 2021, <https://nl.wiktionary.org/wiki/waarde>.

⁴ Cambridge Dictionary, s.v. “value,” geraadpleegd op 1 februari 2021, <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/value>; Cambridge Dictionary, s.v. “values,” geraadpleegd op 1 februari 2021, <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/values>.

⁵ Daphna Oyserman, “Values: Psychological Perspectives,” in *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, red. Neil J. Smelser en Paul B. Baltes, (Elsevier, 2001), 16151.

⁶ Ronald Fischer, “From Values to Behavior and from Behavior to Values,” in *Values and Behavior: Taking a Cross Cultural Perspective*, red. Sonia Roccas en Lilach Sagiv (Springer, 2017), 227.

⁷ Rudolf Rezsöhazi, “Values, Sociology of,” in *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, red. Neil J. Smelser en Paul B. Baltes (Elsevier, 2001), 16153.

vinden, het perfect vinden, of het belangrijk vinden dat iets het geval is of dat hij, zij of mensen in het algemeen, op een bepaalde manier 'is' of 'zijn'. Afhankelijk van hoe iemand zich tot een bepaalde toestand of zijnswijze verhoudt zouden we misschien kunnen zeggen dat die zijnswijze of toestand een doel, een ideaal, een waarde of een object van verlangen voor die persoon is.

Dit alles kan veel vragen oproepen, waaronder vragen over hoe een waarde en een ideaal onderscheiden kunnen worden en hoe het komt dat waarden vaak beschreven worden als *principes*. Gelukkig is het in deze context niet nodig om te proberen deze vragen te beantwoorden.⁸ Voor een onderzoek naar waarden is het namelijk niet noodzakelijk om een precieze definitie van waarden te hebben. Hoe wordt onderzoek naar waarden dan gedaan? Dat zal in de volgende paragraaf duidelijker worden.

3. Onderzoek naar waarden

Bij waardenonderzoek kunnen er allerlei methoden en onderzoeksinstrumenten gebruikt worden, waaronder lijsten met waarden, enquêtes, interviews en observaties van gedrag.⁹ Één voorbeeld van een onderzoeksinstrument is de Rokeach Value Survey, twee lijsten van waarden geordend op alfabetische volgorde. Deze waarden worden door de respondenten gerangschikt van meest tot minst belangrijk voor hen. Op de eerste lijst staan 18 eindwaarden (*terminal values*) in de vorm van één of meerdere woorden, voorzien van een zeer korte uitleg.¹⁰ Dat is ook het geval bij de tweede lijst, waarop 18 instrumentele waarden (*instrumental values*) staan vermeld.¹¹ Opvallend en problematisch aan dit onderzoeksinstrument is dat de uitleg soms een onverwachte draai geeft aan de termen, zodat we zouden kunnen spreken van de vermelding van een tweede waarde. Onder 'een comfortabel leven' staat bijvoorbeeld 'een welvarend leven' en bij 'familiale veiligheid' staat 'zorgen voor geliefden'.¹²

Bij Nederlands waardenonderzoek onder scholieren is er ook gebruik gemaakt van een lijst met waarden. Er werd hierbij aan de scholieren gevraagd om 23 waarden te scoren op een vijfpuntschaal, van 'helemaal onbelangrijk' tot 'helemaal belangrijk'.¹³ De waarden in kwestie zijn: (1) vrij en onafhankelijk zijn, (2) een hoge positie in de maatschappij hebben, (3) blij zijn met jezelf, (4) kinderen hebben, (5) rechtvaardig zijn, (6) veel geld verdienen, (7) genieten van de natuur, (8) mensen helpen die in moeilijkheden zitten, (9) grotere gelijkheid in de maatschappij bevorderen, (10) genieten van stille momenten, (11) je plicht doen, (12) leven voor een gezin, (13) altijd klaar staan voor anderen, (14) een goed mens zijn, (15) van het leven

⁸ Een ideaal is wellicht sterker dan een waarde geassocieerd met perfectie en 'het beste'. De sterke associatie tussen waarden en principes zou wellicht deels verklaard worden uit het feit dat principes of regels van pas kunnen komen of worden gebruikt bij het actualiseren en in stand houden van een toestand of zijnswijze.

⁹ Rezsöházy, "Values, Sociology of," 16156.

¹⁰ De eindwaarden zijn: (1) *a comfortable life*, (2) *equality*, (3) *an exciting life*, (4) *family security*, (5) *freedom*, (6) *health*, (7) *inner harmony*, (8) *mature love*, (9) *national security*, (10) *pleasure*, (11) *salvation*, (12) *self-respect*, (13) *a sense of accomplishment*, (14) *social recognition*, (15) *true friendship*, (16) *wisdom*, (17) *a world at peace*, en (18) *a world of beauty*.

¹¹ De instrumentele waarden zijn: (1) *ambitious*, (2) *broad-minded*, (3) *capable*, (4) *clean*, (5) *courageous*, (6) *forgiving*, (7) *helpful*, (8) *honest*, (9) *imaginative*, (10) *independent*, (11) *intellectual*, (12) *logical*, (13) *loving*, (14) *loyal*, (15) *obedient*, (16) *polite*, (17) *responsible*, en (18) *self-controlled*.

¹² De Engelse termen zijn: *a comfortable life* & *a prosperous life* en *family security* & *taking care of loved ones*.

"Rokeach Value Survey," Western Washington University, geraadpleegd op 2 februari 2021, <http://faculty.wvu.edu/tyrank/Rokeach%20Value%20Survey.pdf>.

¹³ Monique van Dijk-Groeneboer en Briene van Herpen-de Regt, "Jongeren en hun waarden," *Religie & Samenleving* 14, no. 2 (juni 2019): 163.

genieten, (16) een leven begeleid door God, Allah of een andere hogere werkelijkheid, (17) getrouwd zijn, (18) vertrouwen hebben in God, Allah of een andere hogere werkelijkheid, (19) open staan voor dingen buiten deze wereld, (20) seksualiteit beleven, (21) geloof hebben, (22) een gelukkige relatie hebben, en (23) je inzetten voor een rechtvaardige samenleving.¹⁴ In hoofdstuk één zullen we uitkomsten van dit waardenonderzoek bekijken.

Er wordt bij waardenonderzoek ook gebruikgemaakt van enquêtes en interviews. Dit is bijvoorbeeld het geval bij de *European Values Study* (ESV), een grootschalig onderzoeksproject naar waarden en opvattingen van mensen in verschillende Europese landen.¹⁵ In het eerste hoofdstuk zal dit project uitgebreider besproken worden en zullen we kijken naar resultaten van dit onderzoek die betrekking hebben op jonge Nederlanders. Hier is echter de focus op methodologie en in het bijzonder op de Nederlandse vragenlijsten die bij de meest recente ronde (2017) van de EVS zijn gebruikt. Bij deze ronde werd in Nederland data verzameld met gebruik van *face-to-face* interviews (*Computer-Assisted Personal Interview*, CAPI) en ook een websurvey (*Computer-Assisted Web Interview*, CAWI). Bij de interviews werd gebruik gemaakt van een steekproeftrekking van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en voor de websurvey werd er een steekproef getrokken onder deelnemers van 18 jaar en ouder van het LISS panel, waarbij LISS staat voor *Longitudinal Internet Studies for the Social Sciences*.¹⁶

De interviews en websurvey hadden allebei een eigen vragenlijst, met elk meer dan honderd vragen. De vragen zijn relatief gesloten en opvallend divers. Neem bijvoorbeeld de eerste tien (hoofd)vragen van beide vragenlijsten, hierbij worden respondenten gevraagd hoe belangrijk een aantal onderwerpen (werk, gezin, godsdienst, etc.) zijn in hun leven. Ook worden ze gevraagd hoe gelukkig ze zijn, hoe het met hun gezondheidstoestand gesteld is, of ze lid zijn van een aantal soorten vrijwilligersorganisaties (vakbonden, een religieuze of kerkelijke organisatie, een politieke partij of groepering, etc.), of ze in de afgelopen zes maanden vrijwilligerswerk gedaan hebben, welke groepen (moslims, christenen, homoseksuelen, etc.) ze liever niet als burens zouden hebben, of ze vinden dat de meeste mensen over het algemeen te vertrouwen zijn, in welke mate ze bepaalde groepen (familie, burens, mensen die ze persoonlijk kennen, etc.) vertrouwen, in hoeverre ze vinden dat ze zelf helemaal kunnen uitmaken hoe hun leven verloopt, en in welke mate ze, al met al, (on)tevreden zijn met hun leven.¹⁷

Bij de CAWI-vragenlijst zijn de vragen verdeeld over verschillende secties. Bij sectie acht staat aangegeven dat de vragen gaan over morele thema's en waarden. Opmerkelijk genoeg is dit de enige keer dat de term 'waarden' wordt gebruikt in de vragenlijst.¹⁸ Bij deze sectie worden alleen maar vragen gesteld over in welke mate (van 'nooit' tot 'altijd') de respondent vindt dat iets (belasting ontduiken, echtscheiding,

¹⁴ van Dijk-Groeneboer en van Herpen-de Regt, "Jongeren," 164.

¹⁵ Ruud Luijkx en Angelica Maineri, "Het Europese Waardenonderzoek 1981-2017: Geschiedenis, de internationale context en het Nederlandse veldonderzoek," *Mens & Maatschappij* 94, no. 4 (2019): 381-395.

¹⁶ Luijkx en Maineri, "Het Europese Waardenonderzoek," 389.

¹⁷ European Values Study, *European Values Study 2017: Questionnaire Netherlands (Dutch)*, 2-6, GESIS Leibniz Institute for the Social Sciences, gedownload op 14 januari 2021, <https://zacat.gesis.org/webview/index/en/ZACAT/ZACAT.c.ZACAT/European-Values-Study-EVS-.d.5/European-Values-Study-2017-Integrated-Dataset-EVS-2017-/fStudy/ZA7500>; European Values Study, *European Values Study 2017 Questionnaire CAWI Netherlands (Dutch)*, 2-11, GESIS Leibniz Institute for the Social Sciences, gedownload op 14 januari 2021, <https://zacat.gesis.org/webview/index/en/ZACAT/ZACAT.c.ZACAT/European-Values-Study-EVS-.d.5/European-Values-Study-2017-Integrated-Dataset-EVS-2017-/fStudy/ZA7500>.

¹⁸ In de andere vragenlijst wordt de term helemaal niet gebruikt.

euthanasie, zelfmoord, etc.) gerechtvaardigd is of kan worden.¹⁹ Dit veronderstelt mogelijk een begrip van waarden waarbij ‘waarden’ refereert naar (morele) principes en regels. Ook kan dit de overtuiging weerspiegelen dat aan de hand van wat iemand vindt, of zegt te vinden, over de mate waarin iets gerechtvaardigd is of kan worden, iets geconcludeerd kan worden over de waarden die iemand heeft. Als iemand bijvoorbeeld aangeeft dat de doodstaf nooit gerechtvaardigd kan worden, zou dan geconcludeerd kunnen worden dat voor diegene ‘leven’ of ‘niet doden’ mogelijk belangrijke waarden zijn.

Bij waardenonderzoek kan er ook gebruikt gemaakt worden van observatie en studie van menselijk gedrag. De relatie tussen waarden en gedrag is niet heel uitgebreid onderzocht, maar in onderzoek naar de relatie tussen deze zaken is er wel een samenhang gevonden tussen waarden en wat gezien wordt als bijpassend gedrag.²⁰ Hoe sterk de samenhang is hangt mogelijk wel af van omgevingsfactoren. Er zijn aanwijzingen dat er een sterkere correlatie is als de omgeving relatief vrij is van verschillende soorten bedreigingen of gevaren. Ook is er mogelijk een sterkere relatie tussen waarden en gedragsintenties (*behavioral intentions*) die te maken hebben met de verre toekomst, dan tussen waarden en gedragsintenties die te maken hebben met dagelijks gedrag.²¹ Één vorm van waardenonderzoek georiënteerd op gedrag bestudeert de relatie tussen (collectieve) rituelen en waarden. Bij een onderzoek onder mensen die deelnamen aan een religieus festival in Azië werd bijvoorbeeld een geleidelijke ontwikkeling van self-georiënteerde naar meer self-transcendente waarden gerapporteerd.²²

Nauw verbonden aan onderzoek naar waarden is onderzoek naar idealen. Onderzoek specifiek naar idealen lijkt minder voor te komen dan waardenonderzoek, maar in de context van waardenonderzoek wordt er soms onderzoek gedaan dat gelabeld zou kunnen worden als idealenonderzoek. Bij het Nederlandse scholierenonderzoek dat eerder is genoemd werd er bijvoorbeeld onderzoek gedaan naar door wie de scholieren geïnspireerd worden. Hierbij konden de scholieren bij verschillende categorieën mensen (bijvoorbeeld ‘wereldleiders en politici’ en ‘kunstenaars en schrijvers’) aangeven of ze door hen geïnspireerd werden. Ook was het hierbij mogelijk om specifieke namen te noemen van mensen door wie de jongeren geïnspireerd werden.²³ Een ietwat vergelijkbare onderzoeksbenadering werd gebruikt bij een Brits onderzoek naar idealen van jonge mensen. Hierbij werden scholieren in de leeftijd van 11-16 jaar gevraagd om twee zinnen af te maken die te maken hadden met welk ander persoon ze zouden willen zijn en wie ze zagen als hun persoonlijke held (*hero*). Bij beide vragen werden sportfiguren het vaakst genoemd, waarbij opgemerkt kan worden dat dit sterk te maken had met hoe de jongens de vragen hadden beantwoord.²⁴

4. Waardenonderzoek en ForumC

Nu dat we ingegaan zijn op de vraag wat waarden zijn en hoe er onderzoek naar gedaan kan worden, behandelen we in deze inleiding nog kort één andere vraag. Het gaat om een vraag in de traditie van ‘Wat heeft Jeruzalem met Athene te maken?’ We kunnen ons namelijk terecht afvragen wat ForumC met

¹⁹ EVS, *European Values Study 2017 Questionnaire CAWI Netherlands (Dutch)*, 43-50.

²⁰ Fischer, “From Values to Behavior,” 119, 222. Zie bijvoorbeeld Shalom H. Schwartz en Tania Butenko, “Values and Behavior: Validating the Refined Value Theory in Russia,” *European Journal of Social Psychology* 44, (2014): 812.

²¹ Fischer, “From Values to Behavior,” 227.

²² Fischer, “From Values to Behavior,” 225.

²³ van Dijk-Groeneboer en van Herpen-de Regt, “Jongeren,” 167.

²⁴ Rachel D. Bromnick en Brian L. Swallow, “I Like Being Who I Am: A Study of Young People’s Ideals,” *Educational Studies* 25, no. 2 (1999): 120, 122, 124.

waardenonderzoek te maken heeft. ForumC is, zoals al gezegd is, een christelijke organisatie die activiteiten organiseert en materiaal produceert over maatschappelijke vraagstukken, levensvragen, zingeving, wetenschap en geloof. Waardenonderzoek, daarentegen, houdt zich bezig met zaken op het gebied van wat mensen nastreven, goed vinden, belangrijk vinden, en wenselijk vinden. Wat heeft ForumC dan met waardenonderzoek te maken?

De waarde en relevantie van waardenonderzoek, en dit waardenonderzoek in het bijzonder, voor ForumC, zal hopelijk in de loop van dit onderzoeksverslag duidelijker worden. Maar we kunnen hier in de inleiding al wel een paar verbanden leggen tussen ForumC en waardenonderzoek. In de eerste plaats organiseert ForumC activiteiten en produceert ForumC materiaal *voor mensen*, mensen die naar dingen verlangen en naar zaken streven, mensen die aan de hand van waardenonderzoek beter begrepen kunnen worden. Het werk van ForumC kan bovendien in het licht van uitkomsten van waardenonderzoek geanalyseerd worden. Er kan bijvoorbeeld gekeken worden of activiteiten en materiaal van ForumC qua thematiek en vorm aansluit bij wat belangrijke waarden lijken te zijn van jonge Nederlanders. Verder kunnen er op basis van waardenonderzoek voorspellingen gedaan worden over wat mensen (mogelijk) zal aanspreken of interesseren. Zulke hypothesen kunnen meegenomen en getest worden bij het organiseren van activiteiten en het produceren van materialen. Gesprekken over waarden, idealen en verlangens bieden evenzeer als gesprekken over geloofsopvattingen en wereldbeelden mogelijkheden voor een christelijke inbreng en bijdrage. Bovendien kan de confrontatie met (uitkomsten van) waardenonderzoek leiden tot nuttige zelfreflectie over eigen waarden, verlangens, voorbeeldfiguren en idealen.

Hoofdstuk 1: Waarden en waardenonderzoek in Nederland

1. Introductie

Dit hoofdstuk gaat over Nederlandse waarden en recent waardenonderzoek in Nederland. Nadenken over Nederlandse waarden gebeurt al langer dan vandaag en als we de waarden van jonge Nederlanders beter willen begrijpen doen we er goed aan om kennis te nemen van resultaten van waardenonderzoek dat in ons land is uitgevoerd. We zullen echter beginnen met een korte bespreking van *Kernwaarden van de Nederlandse samenleving*, een opmerkelijke brochure dat door het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid is gepubliceerd.²⁵

2. Kernwaarden van de Nederlandse samenleving

In 2014 publiceerde het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid *Kernwaarden van de Nederlandse samenleving*. In deze brochure, die duidelijk geschreven is voor mensen afkomstig uit andere landen, wordt een overzicht gegeven van “de belangrijkste waarden, sociale regels en grondrechten in Nederland.”²⁶ Vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit worden in de brochure uitgelicht als belangrijke waarden in de Nederlandse samenleving.

Vrijheid wordt in de brochure uitgelegd in termen van mogen doen, zeggen en denken wat je zelf wilt. In de bespreking van deze waarde wordt aangegeven dat mensen in Nederland mogen kiezen welk geloof en levensstijl ze hebben, mogen zeggen wat ze vinden, een vereniging mogen beginnen en mogen demonstreren.²⁷ Gelijkwaardigheid wordt uitgelegd in termen van evenveel waard zijn. In de context van deze waarde worden het recht op gelijke behandeling en het verbod op discriminatie besproken.²⁸ Solidariteit wordt uitgelegd in termen van rekening houden met elkaar. De brochure behandelt in het kader van deze waarde de thema's ‘elkaar helpen’, ‘bestaanszekerheid’ en ‘werk’.²⁹

Meer impliciet komen ook andere waarden naar voren in de brochure. De brochure geeft bijvoorbeeld aan dat we in Nederland onderwijs belangrijk vinden.³⁰ Ook suggereert de brochure dat het respecteren van anderen een waarde is.³¹ Er wordt ook aangegeven dat in Nederland van alle mensen wordt verwacht dat ze meedoen in de samenleving en ook dat het belangrijk is dat mensen met een lichamelijke of verstandelijke beperking mee kunnen doen.³² Dit zijn indicaties dat participatie in de samenleving als een

²⁵ Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, *Kernwaarden van de Nederlandse samenleving* (Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 2014), 1-12,

<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/brochures/2014/05/21/kernwaarden-nederland>.

²⁶ Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, *Kernwaarden*, 3.

²⁷ Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, *Kernwaarden*, 6-8.

²⁸ Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, *Kernwaarden*, 9-10.

²⁹ Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, *Kernwaarden*, 11.

³⁰ Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, *Kernwaarden*, 4.

³¹ Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, *Kernwaarden*, 4.

³² Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, *Kernwaarden*, 5, 9.

belangrijke waarde wordt beschouwd. Verder legt de brochure uit dat het uitwisselen van ideeën en meningen belangrijk is “omdat mensen op die manier zichzelf kunnen zijn.”³³

Wat mogen we op basis van deze brochure concluderen over de waarden van jongvolwassen Nederlanders? Niet veel misschien. Het geeft ons in ieder geval redenen om te denken dat voor jonge Nederlanders vrijheid, gelijkheid en solidariteit belangrijke waarden zijn. In de brochure komen de termen ‘vrienden’ en ‘familie’ beide één keer voor, de termen ‘geluk’ en ‘gelukkig’ ontbreken. In de volgende paragraaf besteden we aandacht aan een uitgebreidere beschrijving van de belangrijkste Nederlandse waarden, te vinden in het boek *Nederland, tussen nut en naastenliefde* van Arnold Enklaar.

3. Twaalf Nederlandse waarden

In *Nederland, tussen nut en naastenliefde* (2007) beschrijft Arnold Enklaar de Nederlandse cultuur. Enklaar definieert ‘cultuur’ als een waardensysteem in de zin van “het geheel van waarden dat een persoon of groep aanhangt”.³⁴ Het is dus passend dat het boek een beschrijving bevat van wat volgens Enklaar belangrijke Nederlandse waarden zijn.³⁵ Enklaar noemt hierbij twaalf verschillende waarden, die hij onderverdeelt in vier ‘christelijke waarden’, vijf ‘Weberiaanse waarden’ en drie ‘Hollandse waarden’. De term ‘waarden’ refereert hierbij, min of meer, naar stabiele morele basisopvattingen die relatief algemeen of abstract van aard zijn.³⁶

De vier christelijke waarden zijn: heil, schuld, naastenliefde en waarheid. Deze terminologie is ietwat misleidend. ‘Heil’ refereert hierbij bijvoorbeeld ruwweg naar de opvatting dat een betere en gelukkigere wereld maakbaar is door goed te handelen.³⁷ ‘Schuld’ is ruwweg de opvatting dat mensen verantwoordelijk zijn voor hun eigen handelen en dat ze hun verantwoordelijkheid voor hun fouten moeten erkennen.³⁸ De opvatting dat mensen die lijden of zwak, arm of in nood zijn, geholpen moeten worden is min of meer wat bedoeld wordt met ‘naastenliefde’.³⁹ De term ‘solidariteit’, genoemd in de vorige paragraaf, zou hiervoor misschien ook geschikt zijn. Tot slot, de waarde ‘waarheid’ is ongeveer de opvatting dat je eerlijk, open en realistisch moet zijn, of dat het goed is om zo te zijn.⁴⁰

De vijf Weberiaanse waarden zijn: arbeid, orde en netheid, nut, betrouwbaarheid en matigheid. De waarde ‘arbeid’ is ruwweg de opvatting dat werken goed is. Volgens Enklaar is arbeid voor veel Nederlanders van groot belang voor de expressie van hun talenten en voor hun levensgeluk, zelfontplooiing en eigenwaarde.⁴¹ Bij de waarde van orde en netheid gaat het min of meer over de opvatting dat mensen een ordelijk bestaan en nette omgeving behoren te hebben.⁴² ‘Nut’ refereert

³³ Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, *Kernwaarden*, 4-5.

³⁴ Arnold Enklaar, *Nederland, tussen nut en naastenliefde: Op zoek naar onze cultuur* (Schiedam: Scriptum, 2007), 19.

³⁵ Enklaar, *Nederland*, 29-67.

³⁶ Enklaar, *Nederland*, 17, 21-23.

³⁷ Enklaar, *Nederland*, 33.

³⁸ Enklaar, *Nederland*, 31, 38-39.

³⁹ Enklaar, *Nederland*, 42.

⁴⁰ Enklaar, *Nederland*, 31, 44.

⁴¹ Enklaar, *Nederland*, 46-47.

⁴² Enklaar, *Nederland*, 48-49.

ongeveer naar de opvatting dat alles wat ondernomen wordt iets moet opleveren dat bruikbaar is.⁴³ De waarde 'betrouwbaarheid' verwijst ruwweg naar de opvatting dat afspraken en beloftes nagekomen moeten worden.⁴⁴ 'Matigheid' verwijst, tot slot, min of meer naar de opvatting dat alles met mate gedaan moet worden en dat overdadigheid (bijvoorbeeld bij het uiten van emoties) vermeden moet worden. Deze waarde wordt door Enklaar met de deugd van zelfbeheersing verbonden.⁴⁵

Enklaars drie Hollandse waarden zijn: overeenstemming, gelijkheid en zelfbeschikking.

'Overeenstemming' verwijst min of meer naar de opvatting dat het goed is om overeenstemming te bereiken en de vrede te bewaren, door middel van overleg en (eventueel) het sluiten van compromissen.⁴⁶ De waarde 'gelijkheid', wat werd uitgelicht in *Kernwaarden van de Nederlandse samenleving*, refereert voor Enklaar ongeveer naar de opvatting dat iedereen gelijk behandeld moet worden. Hij verbindt deze waarde ook met de opvattingen dat iedereen even belangrijk is, dat 'gewoon' zijn iets positief is en dat het slecht is om op een ander neer te kijken.⁴⁷ 'Zelfbeschikking', de laatste van de twaalf Nederlandse waarden, is min of meer de opvatting dat iedereen zelf moet kunnen bepalen wat hij of zij doet, mits het anderen niet tot last is. Enklaar verbindt dit ook met de opvatting dat je een eigen mening behoort te hebben.⁴⁸ Enklaars lijst met twaalf waarden geeft ons al een complexer beeld van de waarden van jonge Nederlanders dan dat *Kernwaarden van de Nederlandse samenleving* dat doet. We kunnen ons wel afvragen of Enklaars lijst voldoende gestoeld is op sociaal wetenschappelijk onderzoek.

4. Recent waardenonderzoek in Nederland

In deze paragraaf bespreken we resultaten van recent waardenonderzoek in Nederland. Grote onderzoeksprojecten, zoals de *European Values Study* (EVS) en het onderzoeksproject Sociaal-Culturele Ontwikkelingen in Nederland (SOCON), alsook kleine onderzoeksprojecten zullen aan de orde komen. De paragraaf heeft een descriptief en rapporterend karakter met een focus op resultaten die betrekking hebben op jonge Nederlanders.

4.1. European Values Study

In Nederland wordt sinds 1981 om de negen jaar data verzameld voor de *European Values Study* (EVS), een evoluerend internationaal onderzoeksproject naar opvattingen en waarden in Europese landen. Aan de vijfde ronde (2017) deden zo'n 2700 respondenten uit Nederland mee.⁴⁹ Jongeren (18-24 jaar), laagopgeleiden en middelopgeleiden waren ondervertegenwoordigd bij de Nederlandse steekproeven, maar daar is in het onderzoek rekening mee gehouden.⁵⁰

⁴³ Enklaar, *Nederland*, 31, 50, 52.

⁴⁴ Enklaar, *Nederland*, 31, 52.

⁴⁵ Enklaar, *Nederland*, 54.

⁴⁶ Enklaar, *Nederland*, 31, 55.

⁴⁷ Enklaar, *Nederland*, 31, 58-59.

⁴⁸ Enklaar, *Nederland*, 63.

⁴⁹ Ruud Luijckx en Angelica Maineri, "Het Europese Waardenonderzoek 1981-2017: Geschiedenis, de internationale context en het Nederlandse veldonderzoek," *Mens & Maatschappij* 94, no. 4 (2019): 385, 392.

⁵⁰ Luijckx en Maineri, "Het Europese Waardenonderzoek," 394.

Voor het brede publiek zijn resultaten van het onderzoek inzichtelijk gemaakt op de website Atlas of European Values.⁵¹ In wat volgt, zal ik gebruikmakend van deze website uitkomsten van het Nederlandse onderzoek uit 2017 noemen.⁵² Hierbij zullen we ons richten op uitkomsten met betrekking tot respondenten in de categorie ‘jonge mensen’. Van deze respondenten gaf zo’n 91% aan dat werk tamelijk of zeer belangrijk in hun leven is.⁵³ In veel Europese landen, waaronder Noorwegen, Zweden, Frankrijk, Italië en Spanje, was het resultaat iets hoger. Familie, vrienden en kennissen scoorde hoger dan werk, 96% gaf aan dat deze dingen zeer of tamelijk belangrijk in hun leven zijn.⁵⁴ Met betrekking tot vrije tijd gaf echter bijna 97% dit aan.⁵⁵ Bij politiek (51%) en religie (26%) waren de uitkomsten aanzienlijk lager.⁵⁶

Met betrekking tot opvoeding gaven zo’n 84% aan dat ze het belangrijk vinden dat een kind thuis goede manieren leert.⁵⁷ Onafhankelijkheid en de waarde van hard werken scoorden opvallend genoeg een stuk lager (bijna 52% en 36%).⁵⁸ Verantwoordelijkheidsgevoel scoorde hoger met zo’n 79%.⁵⁹ Van de respondenten gaf 39% aan dat ze het belangrijk vinden dat een kind thuis fantasie ontwikkelt.⁶⁰ Het leren van verdraagzaamheid en respect scoorde ruim 75%.⁶¹ Opvallend genoeg, gezien de Nederlandse reputatie voor tolerantie, lagen de scores in nabijgelegen Europese landen hoger dan in Nederland, waaronder Duitsland (88%), het Verenigd Koninkrijk (zo’n 80%) en Denemarken (bijna 90%).⁶² Onzelfzuchtigheid en de waarde van spaarzaamheid scoorden slechts 19% en 22%. Vastberadenheid en volharding scoorden laag met 32%.⁶³ Gehoorzaamheid scoorde 23% en slechts een kleine 10% gaf aan dat ze het belangrijk vinden dat een kind thuis geloof leert.⁶⁴

Als het aankomt op meer politieke en maatschappelijke thema’s, geven bijna 74% van de respondenten aan dat ze denken dat het belangrijk of zeer belangrijk is dat de maatschappij grote inkomensongelijkheid tussen burgers voorkomt.⁶⁵ Het garanderen van basisbehoeften, zoals huisvesting, voedsel, onderwijs, kleding en gezondheid, door de maatschappij scoorde zeer hoog met 98%.⁶⁶ Maatschappelijke bescherming tegen terrorisme en maatschappelijke waardering naar verdienste scoren iets lager met 96% en bijna 90%.⁶⁷

⁵¹ <https://www.atlasofeuropeanvalues.eu/nl/>.

⁵² <https://www.atlasofeuropeanvalues.eu/nl/maptool.html>. Geraadpleegd op 14 januari 2021.

⁵³ 90,52%.

⁵⁴ Bij familie 96,06% en bij vrienden en kennissen 96,09%.

⁵⁵ 96,99%.

⁵⁶ 51,46% en 26,36%.

⁵⁷ 84,72%.

⁵⁸ 51,84% en 36,01%.

⁵⁹ 79,51%.

⁶⁰ 39,03%.

⁶¹ 75,76%.

⁶² 88,02%, 80,5% en 89,86%.

⁶³ 19,18%, 22,26% en 32,11%.

⁶⁴ 23,20% en 9,93%.

⁶⁵ 73,80%,

⁶⁶ 98,26%.

⁶⁷ 96,21% en 89,76%.

4.2. Waarden, identiteit en levensoriëntatie in Nederland

Nederlandse resultaten van de vijf rondes van de EVS zijn gebruikt voor een recent artikel van Inge Sieben in *Religie & Samenleving* over waardenverandering in Nederland. Het artikel, "Waarden, identiteit en levensbeschouwing: trends in Nederland 1981-2017," is opgenomen in een themanummer over identiteit, waarden en levensoriëntatie in Nederland.⁶⁸ Naast dit artikel bevat dit themanummer twee andere artikelen die erg relevant zijn voor ons. In wat volgt worden deze drie artikelen besproken. We zullen beginnen met het artikel van Sieben.

In het artikel verbindt Sieben resultaten van de EVS met twee waarden die genoemd worden in *Kernwaarden van de Nederlandse samenleving*, namelijk vrijheid en solidariteit. Ook gaat ze in op de vraag of er verandering is opgetreden in de waarden van de Nederlandse bevolking.⁶⁹ Sieben legt uit dat er in de (sociologische) literatuur twee processen genoemd worden die ervoor kunnen zorgen dat er in een samenleving waardenverandering kan optreden, namelijk *generatievervanging* en *periode-effecten*. Waardenverandering door generatievervanging treedt op doordat in een samenleving over tijd oudere generaties worden 'vervangen' door jongere generaties; oudere generaties sterven uit en maken plaats voor jongere generaties, met waardenverandering als gevolg. De theorie hierachter is dat de maatschappelijke omstandigheden waarin een generatie opgroeit de waarden van die generatie blijvend vormt en dat de maatschappelijke omstandigheden door de tijd heen zodanig (kunnen) veranderen dat de waarden van verschillende generaties van elkaar (kunnen) verschillen. Waardenverandering door periode-effecten heeft niet zozeer te maken met de omstandigheden waarin mensen opgroeien, maar treedt op als omstandigheden of gebeurtenissen van de huidige tijd zorgen voor een waardenverandering. Periode-effecten kunnen de waarden veranderen van alle generaties aanwezig in een samenleving. Zulke waardenveranderingen, die nauw samenhangen met de huidige omstandigheden, kunnen van korte duur zijn.⁷⁰

Aan de hand van haar analyse van onderzoeksresultaten van de EVS, concludeert Sieben dat Nederlanders in de periode 1981-2017 significant toleranter zijn gaan denken over bepaalde seksuele-ethische zaken (abortus, echtscheiding, euthanasie en homoseksualiteit).⁷¹ Verschillen tussen oudere en jongere cohorten blijven zichtbaar, maar de verschillen zijn minder groot en oudere cohorten lijken door de tijd heen in sommige opzichten toleranter (of permissiever) geworden te zijn.⁷² Verder concludeert Sieben dat Nederlanders significant meer vertrouwen hebben gekregen in hun medemensen. Wat de (gewenste) afstand tot bepaalde groepen (o.a. zware drinkers, zigeuners, christenen en moslims) en betrokkenheid bij de levensomstandigheden van bepaalde groepen (bejaarden, zieken, werklozen en immigranten) betreft, zijn er volgens Sieben geen significante veranderingen te zien.⁷³ Overigens lijken er

⁶⁸ Inge Sieben, "Waarden, identiteit en levensbeschouwing: trends in Nederland 1981-2017," *Religie & Samenleving* 14, no. 2 (juni 2019): 102-123.

⁶⁹ Sieben, "Waarden," 103.

⁷⁰ Sieben, "Waarden," 104-105.

⁷¹ Sieben, "Waarden," 118-119.

⁷² Sieben, "Waarden," 108-109.

⁷³ Sieben, "Waarden," 120.

wat betrokkenheid betreft wel generatieverschillen te zijn, waarbij de jongste cohorten minder betrokken zijn bij de levensomstandigheden van zieken, werklozen en bejaarden, dan de oudste cohorten.⁷⁴

In het artikel verbindt Sieben tolerantie met de waarde van vrijheid en verbindt ze betrokkenheid en vertrouwen met de waarde van solidariteit.⁷⁵ Toch trekt ze niet de conclusie dat Nederlanders vrijheid en solidariteit belangrijker zijn gaan vinden. Zo'n conclusie kan, naar mijn mening, ook minder goed gebaseerd worden op de EVS-gegevens die zij gebruikt heeft, dan de conclusie dat Nederlanders tolerantie en vertrouwen belangrijker zijn gaan vinden.

Het tweede artikel wat hier aan de orde komt is "Jongeren en hun waarden".⁷⁶ Dit artikel is geschreven door Monique van Dijk-Groeneboer en Briene van Herpen-de Regt en maakt gebruik van vijfjaarlijks onderzoek dat sinds 1997 wordt gedaan onder middelbare scholieren op confessionele scholen. Aan de meest recente ronde (2017/2018) deden 33 scholen en 2302 leerlingen mee, waarvan 34% aangaven zichzelf christen, rooms-katholiek, gereformeerd of hervormd te noemen qua levensbeschouwing.⁷⁷ Van de leerlingen gaf 43% aan niet lid te zijn van een kerk, religie of levensbeschouwing.⁷⁸ Als onderdeel van dit onderzoek werden de scholieren een lijst met 23 waarden voorgelegd, die ze konden scoren op een vijfpuntenschaal, van 'helemaal onbelangrijk' tot 'helemaal belangrijk'.⁷⁹ De onderstaande tabel geeft een overzicht van de tien hoogst scorende waarden.⁸⁰

Positie	Waarde	Score
1.	Blij met jezelf	4,5
2.	Van het leven genieten	4,49
3.	Vrij en onafhankelijk zijn	4,29
4.	Een gelukkige relatie hebben	4,28
5.	Een goed mens zijn	4,22
6.	Rechtvaardig zijn	4,16
7.	Altijd klaar staan voor anderen	4,02
8.	Mensen helpen die in moeilijkheden zitten	3,86
9.	Seksualiteit beleven	3,78
10.	Je plicht doen	3,71

Figuur 1: Hoogst scorende waarden

⁷⁴ Sieben, "Waarden," 112-113.

⁷⁵ Sieben, "Waarden," 103, 118.

⁷⁶ Monique van Dijk-Groeneboer en Briene van Herpen-de Regt, "Jongeren en hun waarden," *Religie & Samenleving* 14, no. 2 (juni 2019): 144-173.

⁷⁷ Van de leerlingen gaven 19% aan christen, 7% rooms-katholiek, 5% gereformeerd en 3% hervormd, te zijn. van Dijk-Groeneboer en van Herpen-de Regt, "Jongeren," 148.

⁷⁸ van Dijk-Groeneboer en van Herpen-de Regt, "Jongeren," 148.

⁷⁹ van Dijk-Groeneboer en van Herpen-de Regt, "Jongeren," 163.

⁸⁰ van Dijk-Groeneboer en van Herpen-de Regt, "Jongeren," 164.

Zoals blijkt uit de tabel, liggen de scores van de verschillende waarden in deze top tien in sommige gevallen heel dicht bij elkaar. ‘Van het leven genieten’ scoorde, bijvoorbeeld maar net iets lager dan de nummer één: ‘Blij met jezelf’. In de onderstaande tabel is een overzicht te vinden van de overige dertien waarden en hun scores.⁸¹

Positie	Waarde	Score
11.	Je inzetten voor een rechtvaardige maatschappij	3,7
12.	Genieten van de natuur	3,56
13.	Leven voor een gezin	3,53
14.	Veel geld verdienen	3,5
15.	Grotere gelijkheid in de maatschappij bevorderen	3,44
16.	Kinderen hebben	3,4
17.	Genieten van stille momenten	3,38
18.	Open staan voor dingen buiten deze wereld	3,24
19.	Een hoge positie in de maatschappij hebben	3,2
20.	Getrouwd zijn	3,1
21.	Geloof hebben	2,65
22.	Vertrouwen hebben in God, Allah of een andere hogere werkelijkheid	2,35
23.	Een leven begeleid door God, Allah of een andere hogere werkelijkheid	2,27

Figuur 2: Overige waarden

In het artikel geven van Dijk-Groeneboer en van Herpen-de Regt een overzicht waarin tien van de waarden gekoppeld zijn aan de levensbeschouwelijke zelfbeschrijving van de scholieren. Dit laat boeiende correlaties zien. ‘Vrij en onafhankelijk zijn’ werd bijvoorbeeld aanzienlijk lager gescoord (3,76) door scholieren die hadden aangegeven gereformeerd te zijn, dan door scholieren die aangaven atheïst (4,44) of humanist (4,4) te zijn. Bij ‘Je inzetten voor een rechtvaardige maatschappij’ was de gewogen gemiddelde score van zelfomschreven humanisten (3,9) dichterbij die van scholieren die aangaven moslim (3,96), hervormd (3,83) of rooms-katholiek (3,78) te zijn, dan bij de score van zelfomschreven atheïsten (3,62).⁸² De auteurs wijzen erop dat de waarden die over het algemeen het laagst scoren (nummers 21-23), juist geloof-gerelateerd zijn.⁸³ Boeiend is ook dat hoewel deze waarden relatief hoog scoorden bij bijvoorbeeld zelfomschreven gereformeerde en moslim scholieren, de waarde van een gelukkige relatie hebben in beide gevallen hoger scoorde.⁸⁴

⁸¹ van Dijk-Groeneboer en van Herpen-de Regt, “Jongeren,” 164.

⁸² van Dijk-Groeneboer en van Herpen-de Regt, “Jongeren,” 165.

⁸³ van Dijk-Groeneboer en van Herpen-de Regt, “Jongeren,” 166.

⁸⁴ van Dijk-Groeneboer en van Herpen-de Regt, “Jongeren,” 165.

Bij het onderzoek werden scholieren ook gevraagd naar door wie zij geïnspireerd worden. Hierbij werden ze acht opties gegeven. De meerderheid van de scholieren (60%) gaf aan geïnspireerd te worden door iemand in hun eigen omgeving. In een groot deel van de gevallen werden hierbij ouders genoemd. Bij de optie ‘filmsterren, popsterren en muzikanten’ gaf 55% van de scholieren aan door zulke mensen geïnspireerd te worden. Daarna kwamen sportmannen en sportvrouwen (47%), wereldleiders en politici (42%) en mensen met een ideaal (41%). Kunstenaars en schrijvers (39%) kwamen daarna, gevolgd door stichters van een godsdienst of een religie (36%). De laatste optie was ‘niemand’ met een kleine 33%.⁸⁵ In het artikel wordt het niet duidelijk gemaakt hoe deze gegevens zich verhouden tot de levensbeschouwelijke zelfomschrijving van de scholieren, maar het valt op dat het percentage scholieren dat aangaf geïnspireerd te worden door een stichter van een godsdienst of religie vrij dicht in de buurt komt van het percentage scholieren dat aangaf christen, moslim of hindoe te zijn (samen zo’n 37%).⁸⁶

Het derde artikel wat we hier zullen bespreken is “Levensoriëntatie: een inductief waardenonderzoek,” geschreven door Edwin van der Zande.⁸⁷ In dit artikel presenteert van der Zande een kwalitatief-narratieve onderzoeksmethodologie voor waardenonderzoek. Volgens van der Zande geeft deze benadering de onderzoeker meer inzicht in de samenhang van sociaal-maatschappelijke, culturele en biografische invloeden op persoonlijke morele posities, dan een deductieve onderzoeksbenadering waarbij mensen waarden kiezen uit een opgestelde lijst van waarden.⁸⁸

Voor het artikel heeft van der Zande gebruikt gemaakt van onderzoeksmateriaal dat hij verzameld heeft in het kader van zijn promotieonderzoek. Specifiek maakt hij gebruik van gedeeltes uit de levensoriëntatie-beschrijving van ‘Izzy’. In het kader van haar opleiding, beschreef Izzy in september 2013 haar mensbeeld, wereldbeeld en beroepsbeeld. Haar levensoriëntatie-beschrijving kon ze later (in december 2013 en april 2017) aanvullen.

Selecties van haar beschrijving worden in de artikel weergegeven en besproken. Een aantal dingen worden door van der Zande verbonden met waarden. Van der Zande zie bijvoorbeeld in twee gedeeltes het thema afhankelijkheid en zelfstandigheid terugkomen en geeft aan dat dit aan de waarde ‘vrijheid’ gerelateerd kan worden. Deze link is meer voor de hand liggend dan het lijkt, omdat Izzy het heeft over afhankelijkheid van technologie en menselijke zelfstandigheid verbindt met het maken van eigen keuzes en het hebben van steeds meer mogelijkheden om te ontwikkelen als mens.⁸⁹ Toch is het misschien meer voor de hand liggend om over andere, meer specifieke waarden te beginnen, bijvoorbeeld niet afhankelijk zijn van technologie.

In een andere passage geeft Izzy aan dat het een droom van haar is om bij Defensie in dienst te gaan. Ze geeft aan dat ze hoopt daarmee voor veiligheid in Nederland te kunnen zorgen en te zorgen dat mensen in andere landen ook veilig in hun eigen land kunnen leven. Dit verbindt van der Zande aan de waarde

⁸⁵ van Dijk-Groeneboer en van Herpen-de Regt, “Jongeren,” 167-168.

⁸⁶ van Dijk-Groeneboer en van Herpen-de Regt, “Jongeren,” 148-149.

⁸⁷ Edwin van der Zande, “Levensoriëntatie: een inductief waardenonderzoek,” *Religie & Samenleving* 14, no. 2 (juni 2019): 174-189.

⁸⁸ van der Zande, “Levensoriëntatie,” 174-175.

⁸⁹ van der Zande, “Levensoriëntatie,” 182.

‘veiligheid’, wat natuurlijk voor de hand liggend is.⁹⁰ Hierbij zou het echter ook mogelijk zijn om te spreken over de meer specifieke of concrete waarde van veilig kunnen wonen in jouw eigen land. Van der Zande is wellicht terecht kritisch over een deductieve benadering van waardenonderzoek waarbij mensen een lijst met (abstracte) waarden gepresenteerd krijgen, maar hij lijkt via een inductieve en narratieve omweg toch weer uit te (willen) komen bij vrij abstracte waarden, zoals ‘vrijheid’ en ‘veiligheid’.

4.3 SOCON

Onderzoek naar waarden in Nederland is ook gedaan in de context van het onderzoeksproject Sociaal-Culturele Ontwikkelingen in Nederland (SOCON). Dit project heeft zijn oorsprong in de jaren '70 met het landelijke onderzoek *Secularisering en ontzuiling in Nederland* (1979). Dit onderzoek werd in 1985 opgevolgd met een breder onderzoek naar sociale en culturele ontwikkelingen (SOCON 1985). Hierna werd er om de vijf jaar onderzoek uitgevoerd (1990, 1995, 2000, 2005, 2011/2012). Vanaf 2016 maakte het vijfjaarlijkse onderzoek plaats voor een goedkoper jaarlijks onderzoek. Het meest recente SOCON onderzoek werd vorig jaar (2020) uitgevoerd.⁹¹ Het is helaas niet eenvoudig om toegang te krijgen tot de meest recente data van het SOCON onderzoek. We grijpen daarom terug op een artikeltje van Rob Eisinga, Peer Scheepers en Per Bles over waardenverandering in Nederland, waarbij gebruikgemaakt is van SOCON onderzoek tot 2012. Bij het SOCON onderzoek is getracht om “waardeoriëntaties” van de Nederlandse bevolking in kaart te brengen. Het gaat hierbij om “relatief duurzame, collectieve voorstellingen en standaarden van de Nederlandse bevolking over wat goed, belangrijk en daarom nastrevenswaardig is”.⁹²

Vier waardeoriëntaties worden onderscheiden: familiaal-burgerlijke waarden, economisch-burgerlijke waarden, maatschappijkritische waarden en hedonistische waarden.⁹³ Onder de familiaal-burgerlijke waarden vallen ‘getrouwd zijn’, ‘kinderen hebben en opvoeden’ en ‘leven voor je gezin’. Bij de economisch-burgerlijke waarden horen: ‘vooruitkomen in je leven’, ‘je beroep uitoefenen’, ‘het financieel goed hebben’ en ‘maatschappelijke zekerheid’. De maatschappijkritische waarden omvatten: ‘meewerken aan het verminderen van de bestaande inkomensverschillen’, ‘grotere gelijkheid in de maatschappij bevorderen’, ‘het doorbreken van bestaande machtsverhoudingen’ en ‘je inzetten voor een samenleving, waarin iedereen kan meebeslissen’. Ten slotte, bij de hedonistische waarden horen: ‘van het leven genieten’, ‘plezier maken’ en ‘nieuwe dingen beleven’.⁹⁴

Aan de hand van de gemiddelde scores per waardenoriëntatie kan er per SOCON onderzoek een hiërarchie van waardeoriëntaties gemaakt worden en vergeleken worden. Uit een grafiek van Eisinga,

⁹⁰ van der Zande, “Levensoriëntatie,” 185.

⁹¹ M. Savelkoul et al., *Social and Cultural Developments in the Netherlands 2020: Documentation of a National Survey on Social Cohesion and Modernization*, DANS Data Guide 20 (Den Haag: DANS, 2020), 9-10.

⁹² Rob Eisinga, Peer Scheepers en Per Bles, “Waardenverandering in Nederland: resultaten van de SOCON-enquête 1980-2011,” CBS, 8 november 2012, geraadpleegd op 27 januari 2021, <https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2012/45/waardenverandering-in-nederland-resultaten-van-de-socon-enquete-1980-2011>.

⁹³ Eisinga, Scheepers en Bles, “Waardenverandering in Nederland,” <https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2012/45/waardenverandering-in-nederland-resultaten-van-de-socon-enquete-1980-2011>.

⁹⁴ Zie het meetinstrument waar het artikel naar verwijst. Eisinga, Scheepers en Bles, “Waardenverandering in Nederland,” <https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2012/45/waardenverandering-in-nederland-resultaten-van-de-socon-enquete-1980-2011>.

Scheepers en Bles wordt duidelijk dat in 1980 de familiaal-burgerlijke waardeoriëntatie bovenaan stond in de hiërarchie, met de hedonistische, economisch-burgerlijke en maatschappijkritische waardeoriëntaties respectievelijk op de tweede, derde en vierde plek. De eerste plaatst werd echter al snel veroverd door de hedonistische waardeoriëntatie, die in alle latere onderzoeken het beste scoort. In 2011 stond de familiaal-burgerlijke oriëntatie op de derde plek, boven de maatschappijkritische waardeoriëntatie en onder de economisch-burgerlijke waardeoriëntatie. Opvallend is wel dat alle oriëntaties, met uitzondering van de familiaal-burgerlijke oriëntatie, hoger scoorden in 2011 dan in 1980. De gemiddelde scores zijn dus over het geheel gezien gestegen. De hedonistische oriëntatie stond in 2011 niet alleen op plek één, het had ook een hogere gemiddelde score dan de familiaal-burgerlijke oriëntatie in 1980 had.⁹⁵

Eisinga, Scheepers en Bles concluderen dat de centrale culturele waarde in de Nederlandse samenleving individuele zelfverwerkelijking lijkt te zijn geworden. Hoe ze dat precies afleiden uit de gegevens is onduidelijk, maar misschien zouden ze wijzen naar de hoge scores en plaatsing van de hedonistische en economisch-burgerlijke oriëntaties en de daling van de familiaal-burgerlijke waardenoriëntatie zowel wat betreft score alsook plaats in de hiërarchie. Verder, kijkend naar de samenhang tussen de verschillende waardeoriëntaties wijzen ze op een lossere samenhang tussen de familiaal-burgerlijke oriëntatie en de economisch-burgerlijke oriëntatie en een sterkere verbondenheid tussen de economisch-burgerlijke oriëntatie en de hedonistische waardeoriëntatie. Ook is de samenhang tussen de familiaal-burgerlijke en de maatschappijkritische waardeoriëntatie gegroeid.⁹⁶

In het artikel wordt ook de samenhang van de scores en bepaalde eigenschappen van de respondenten besproken. Alleen bij de maatschappijkritische waardeoriëntatie is er een noemenswaardig verschil in scores tussen mannen en vrouwen. Deze oriëntatie scoort gemiddeld hoger bij vrouwen. Opvallend is dat de scores van mannen en vrouwen bij deze oriëntatie in 1980 dichter bij elkaar lagen dan in 2011. Als er wordt gekeken naar generaties valt op dat bij de jongste generatie (geboren 1968-1993) de hedonistische oriëntatie consistent hoger scoort dan bij de oudere generaties. Dat gezegd hebbende, er is bij de jongste generatie een sterke toename in score bij de familiaal-burgerlijke waardeoriëntatie, en ook enige toename bij de economisch-burgerlijke oriëntatie. Eisinga, Scheepers en Bles concluderen dat materieel succes en een gezin hebben tegenwoordig “cool en top” is.⁹⁷

Wat de score van de familiaal-burgerlijke waardenoriëntatie betreft is er een duidelijk verschil in score tussen mensen met kinderen en mensen zonder kinderen. Mensen met kinderen scoren deze oriëntatie gemiddeld hoger. Bij de hedonistische waardeoriëntatie is het andersom, maar hierbij is het verschil tussen mensen met kinderen en mensen zonder kinderen veel minder groot. Als het gaat om opleidingsniveau concluderen Eisinga, Scheepers en Bles dat het toegenomen hedonisme iets is van alle

⁹⁵ Eisinga, Scheepers en Bles, “Waardenverandering in Nederland,” <https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2012/45/waardenverandering-in-nederland-resultaten-van-de-socon-enquete-1980-2011>.

⁹⁶ Eisinga, Scheepers en Bles, “Waardenverandering in Nederland,” <https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2012/45/waardenverandering-in-nederland-resultaten-van-de-socon-enquete-1980-2011>.

⁹⁷ Eisinga, Scheepers en Bles, “Waardenverandering in Nederland,” <https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2012/45/waardenverandering-in-nederland-resultaten-van-de-socon-enquete-1980-2011>.

opleidingsniveaus. De gemiddelde score van de familiaal-burgerlijke oriëntatie ligt iets lager bij hoogopgeleiden dan bij laag- en middenopgeleiden.⁹⁸

In de conclusie van het artikel omschrijven Eisinga, Scheepers en Bles de toegenomen hedonisme als een uitdrukking van individualisering, technologische ontwikkeling en welvaartsgroei. Als het om het toegenomen belang van hedonisme en burgerlijk economisme gaat, wijzen ze in het bijzonder in de richting van de jongste generatie en mensen zonder kinderen. Tegelijkertijd benadrukken ze dat de familiaal-burgerlijke waardeoriëntatie zeker niet zijn laatste tijd heeft gehad in de Nederlandse samenleving.⁹⁹

5. Conclusie

In *Kernwaarden van de Nederlandse samenleving* worden drie abstracte waarden uitgelicht: vrijheid, gelijkheid en solidariteit. Hebben we aan deze trio genoeg om de waarden van de Nederlandse bevolking, en jongvolwassen Nederlanders in het bijzonder, te beschrijven? In het licht van de afgelopen paragraaf lijkt de trio ontoereikend te zijn. Zoals we gezien hebben scoorde vrije tijd zeer hoog bij jonge Nederlanders die meededen aan EVS 2017, maar familie, vrienden en kennissen scoorden maar net iets lager. Bovendien scoorde werk hoog bij deze groep. Bij het scholierenonderzoek scoorden 'vrij en onafhankelijk zijn' hoog, maar lager dan 'blij met jezelf' en 'van het leven genieten'. Deze laatste waarde is duidelijk te verbinden met de hedonistische waardenoriëntatie, de oriëntatie die bij SOCON 2011 het beste scoorde van de vier waardeoriëntaties.

Hoe zit het met gelijkheid? In het scholierenonderzoek kwam 'grotere gelijkheid in de maatschappij bevorderen' op plek vijftien qua score. Bij het SOCON onderzoek tot 2012 kwam de maatschappijkritische waardeoriëntatie consistent op de laagste plaats in de ranglijst van waardeoriëntaties. Een ruime meerderheid van jonge mensen gaf bij EVS 2017 aan dat ze denken dat het belangrijk of zeer belangrijk is dat de maatschappij grote inkomensongelijkheid tussen burgers voorkomt, maar de score hiervan was aanzienlijk lager dan dat van maatschappelijke bescherming tegen terrorisme. Bij het artikel van Edwin van der Zande kwam de waarde 'veiligheid' ook terug.

Wat solidariteit betreft, bij EVS 2017 scoorde het maatschappelijk garanderen van basisbehoeften, zoals huisvesting, voedsel, onderwijs, gezondheid en kleding, zeer hoog bij jonge Nederlanders. Tegelijkertijd leek het onderzoek van Inge Sieben erop te wijzen dat jongere generaties minder betrokken zijn bij de levensomstandigheden van zieken, werklozen en bejaarden. Bij het scholierenonderzoek stonden 'altijd klaar staan voor anderen' en 'mensen helpen die in moeilijkheden zitten' in de top tien hoogst scorende waarden, maar wel op plekken zeven en acht. 'Een gelukkige relatie hebben', een waarde die wellicht zowel met de familiaal-burgerlijke oriëntatie alsook met de hedonistische waardeoriëntatie verbonden zou kunnen worden, stond daarentegen op plek vier.

⁹⁸ Eisinga, Scheepers en Bles, "Waardenverandering in Nederland," <https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2012/45/waardenverandering-in-nederland-resultaten-van-de-socon-enquete-1980-2011>.

⁹⁹ Eisinga, Scheepers en Bles, "Waardenverandering in Nederland," <https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2012/45/waardenverandering-in-nederland-resultaten-van-de-socon-enquete-1980-2011>.

De trio van vrijheid, gelijkheid en solidariteit zou in het licht van recent Nederlands waardenonderzoek aangevuld kunnen worden met andere termen zoals 'familie', 'vrienden', 'werk', 'geluk' en 'veiligheid'. Aan de hand van deze termen kunnen we een voller en meer realistisch beeld schetsen van de waarden van Nederlandse jongvolwassenen. De jonge Nederlander die alleen vrijheid, gelijkheid en solidariteit als waarden heeft is, als die al bestaat, de uitzondering en niet te de regel. Velen zouden, naar verwachting, in een lijst met waarden, verder ook geluk, familie, vrienden, romantische relatie, betaald werk, veiligheid, rechtvaardigheid, en persoonlijke progressie aanvinken als belangrijke waarden.

Bij recent Nederlands waardenonderzoek scoren een aantal zaken geassocieerd met religie en godsdienst over het algemeen niet zo hoog bij jonge Nederlanders. Bij EVS 2017 gaf slechts een kleine 10% aan dat ze het belangrijk vinden dat een kind thuis geloof leert. Voor zo'n 26% was religie tamelijk of zeer belangrijk in hun leven. Bij het scholierenonderzoek waren de drie laagst scorende waarden: geloof hebben, vertrouwen hebben in God, Allah of een andere hogere werkelijkheid en een leven begeleid door God, Allah of een andere hogere werkelijkheid. Bij dit onderzoek gaf 36% aan geïnspireerd te worden door stichters van een godsdienst of religie.

Wat de implicaties van recent Nederlands waardenonderzoek precies zijn voor het werk van ForumC is lastig te zeggen. Het is natuurlijk voor de hand liggend om rekening te houden met wat belangrijke waarden lijken te zijn voor veel jonge Nederlanders, bijvoorbeeld bij het maken van content en het organiseren van activiteiten. Op de website van De Grote Vragen zijn veel artikeltjes te vinden die lijken aan te sluiten bij belangrijke waarden zoals van het leven genieten en een gelukkige relatie hebben. Recent waardenonderzoek geeft aanleiding om te denken dat zulke content relatief veel jonge Nederlanders zal interesseren.¹⁰⁰ Content dat te maken heeft met het helpen van anderen, vriendschap en baan- en werkgerelateerde zaken is wellicht iets schaarser op de website, maar zeker niet afwezig. Minder lijkt er te vinden op het gebied van omgaan met familieleden, ouderschap en opvoeding. Toegegeven, veel jonge Nederlanders hebben (nog) geen kinderen. De gemiddelde leeftijd waarop moeders en vaders in Nederland hun eerste kind krijgen was respectievelijk 30 en 32,8 jaar in 2019.¹⁰¹ Dit is een belangrijk gegeven, omdat voor mensen met kinderen familiaal-burgerlijke waarden belangrijker lijken te zijn.¹⁰² Desondanks is het te overwegen aan deze thematiek meer aandacht te besteden en te kijken of content op dit gebied aanspreekt, niettemin omdat DGV zich ook richt op dertigers.

Hoe bij content en activiteiten die aansluiten bij waarden van veel jonge Nederlanders op een goede manier verbindingen gemaakt kunnen worden met het christendom is een lastigere vraag, ééntje waarop we later terug zullen komen. Twee benaderingen die hiervoor in ieder geval niet erg geschikt zijn kunnen we 'de radiostilte benadering' en 'de clickbait benadering' noemen. Bij de radiostilte benadering wordt er niet gecommuniceerd. Het blijft hierbij onduidelijk hoe er bij de christelijke zijde over het thema gedacht wordt, of er verbindingen gemaakt (kunnen) worden met de christelijke godsdienst en of er überhaupt

¹⁰⁰ Denk hierbij bijvoorbeeld aan de resultaten van het scholierenonderzoek en het artikel van Eisinga, Scheepers en Bles.

¹⁰¹ CBS, "Geboorte; kerncijfers," CBS, 17 augustus 2020, geraadpleegd op 28 januari 2021, <https://opendata.cbs.nl/statline/?dl=D146#/CBS/nl/dataset/37422ned/table>.

¹⁰² Zie Eisinga, Scheepers en Bles, "Waardenverandering in Nederland," <https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2012/45/waardenverandering-in-nederland-resultaten-van-de-socon-enquete-1980-2011>.

geluisterd wordt. Bij de clickbait benadering wordt er wel gecommuniceerd, maar op een misleidende manier. Een activiteit dat gepresenteerd is als een avond over gelukkig zijn, blijkt bij aankomst helemaal niet te gaan over geluk maar over Jezus. Jonge Nederlanders zouden hierbij terecht kunnen klagen dat ze er ingeluisd zijn.

Hoofdstuk 2: Interviewonderzoek

1. Introductie

Waar het vorige hoofdstuk ging over recent waardenonderzoek in Nederland en opvattingen over Nederlandse waarden, gaat dit hoofdstuk over het kleinschalige onderzoek dat ik zelf heb gedaan naar waarden van jonge Nederlanders door middel van acht interviews. Dit onderzoek levert een veel complexer beeld op van de waarden van jonge Nederlanders dan we misschien zouden krijgen van *Kernwaarden van de Nederlandse samenleving* of van Arnold Enklaars lijst van twaalf Nederlandse waarden. Het levert denk ik zelfs een aanvulling op het scholierenonderzoek, waarbij scholieren gevraagd werden 23 voorgelegde waarden te scoren. Het zet ook duidelijk kanttekeningen bij simplistische narratieven over individualisme en hedonisme. Als een vorm van individualisme de waarden van jonge Nederlanders kenmerkt, dan is het wellicht een *sociaal individualisme*. Als 'gelukkig zijn' inderdaad een belangrijke, zelfs zeer belangrijke, waarde is voor jonge Nederlanders, dan is het wellicht een waarde van een dieper niveau, want het is niet vaak expliciet genoemd tijdens de interviews.

De identiteit van de acht jonge Nederlanders die ik geïnterviewd heb wil ik graag beschermen. Het interview was anoniem en dat wil ik zoveel mogelijk zo houden. Daarom zal ik hier niet zo veel gegevens over hen verstrekken. Ze hebben elk een fictieve naam gekregen op basis van de interviewvolgorde en zijn hier bekend als: Anna, Ben, Charlotte, Daniel, Erik, Floor, George en Harald. Hun leeftijd ten tijde van het interview varieert van 20 tot 30, met een gemiddelde leeftijd van bijna 26 jaar. De groep was relatief hoogopgeleid. Vijf van de geïnterviewden waren bezig met een universitaire master of hadden zo'n master afgerond. Dit soort zaken betekenen dat de resultaten bepaalde beperkingen hebben. De interviews geven ons bijvoorbeeld mogelijk minder zicht op de waarden van minder hoogopgeleide jonge Nederlanders. Ondanks deze en andere beperkingen helpt dit interviewonderzoek ons, mijns inziens, om een beter beeld te krijgen van de waarden, idealen, doelen en verlangens van jonge Nederlanders.

Voordat we gaan kijken naar de resultaten van de interviews, wijdt ik eerst een paragraaf aan methodologische zaken, zo zal ik de hoofdvragen van het interview presenteren met een korte toelichting. In de paragraaf daarna worden resultaten van de interviews gepresenteerd. Die paragraaf (§3) is rapporterend, maar weerspiegelt ook een analyse van dingen die gezegd zijn tijdens de interviews gericht op het vinden van aanwijzingen van waarden. Deze wordt gevolgd door een paragraaf (§4) waarin een wat bredere analyse centraal staat. Hierbij zullen we onder andere teruggrijpen op het vorige hoofdstuk. Tot slot bespreken we in de conclusie van dit hoofdstuk mogelijke implicaties van het interviewonderzoek voor het werk van ForumC.

2. Methodologie

2.1 Interviews

Wat is een interview eigenlijk? In de (vaak Engelse) academische literatuur over interviews worden er verschillende soorten interviews onderscheiden. Één populaire manier om interviews onder te verdelen is *structured interviews*, *semi-structured interviews* en *unstructured interviews*. Het verschil tussen deze

soorten interviews zit min of meer in welke mate het verloop van het interview is vastgelegd door de interviewer. Wellicht kunnen deze soorten interviews het beste gezien worden als onderdelen van een spectrum van helemaal gestructureerd tot helemaal ongestructureerd. De interviews die ik heb gedaan bevinden zich aan de gestructureerde kant van het spectrum en kunnen wellicht het beste gecategoriseerd worden als semi-gestructureerde interviews, omdat de interviews een min of meer vaste opbouw hadden, bijvoorbeeld wat het stellen van vragen betreft, maar er in principe wel ruimte was om enigszins af te wijken.¹⁰³ In de literatuur wordt er ook gesproken over de *survey interview* en de *in-depth interview*. Hieronder zullen beide kort besproken worden.

Een *survey interview* is een interview waarbij een enquête of vragenlijst wordt afgewerkt. Het is min of meer hetzelfde als, of een subcategorie van, wat in het Nederlands een gestandaardiseerd interview of een gestructureerd interview heet.¹⁰⁴ We zullen de term 'enquête interview' hanteren om te verwijzen naar dit type interview. Bij een enquête interview is het streven (gewoonlijk) om alle geïnterviewden dezelfde (of een zeer vergelijkbare) interviewervaring te geven. De interviewer gaat idealiter op een neutrale en professionele wijze om met de geïnterviewde, deelt geen persoonlijke informatie of eigen opvattingen met hem of haar en leest de vragen precies voor. De gestelde vragen zijn vaak gesloten vragen. Als een vraag niet helemaal beantwoord is door de geïnterviewde, kan de interviewer doorvragen om zo de benodigde informatie te krijgen.¹⁰⁵ Vaak wordt een enquête interview afgenomen in de context van een grootschalig onderzoek, waarbij er een onderscheid is tussen de interviewer en de onderzoeker.

Een *in-depth interview* is, voor John Johnson en Timothy Rowlands, een interview dat relatief lang duurt, in sommige opzichten lijkt op een gesprek tussen goede vrienden en betrekking heeft op relatief persoonlijke zaken, zoals iemands waarden of beslissingen.¹⁰⁶ Diepte interviews kan gebruikt worden om een diep begrip van iets te krijgen, bijvoorbeeld van hoe iemand over iets denkt of wat de betekenis van een handeling is voor een persoon of gemeenschap.¹⁰⁷ Bij diepte interviews is het opbouwen van vertrouwen bij de geïnterviewde van belang. Dit wordt gedaan in de hoop dat de geïnterviewde het aandurft om over persoonlijke zaken te praten of om 'insider information' te verstrekken aan de onderzoeker.¹⁰⁸ Er is dan ook bij diepte interviews, wellicht meer dan bij traditionele interviews, ruimte voor openhartigheid aan de kant van de interviewer en voor een soort wederkerigheid of reciprociteit in het interview.¹⁰⁹ Volgens Johnson en Rowlands is het zelfs nodig dat een vorm van reciprociteit wordt geboden aan de geïnterviewde voor het opbouwen van een wederzijds gevoel van coöperatieve self-

¹⁰³ In het interview met George gebeurde het bijvoorbeeld dat hij een paar keer zelf vragen stelde, waar ik toen op in ben gegaan.

¹⁰⁴ "Survey interviewing is generally synonymous with standardized interviewing." Royce A. Singleton Jr. and Bruce C. Straits, "Survey Interviewing," in *The SAGE Handbook of Interview Research: The Complexity of the Craft*, 2nd ed., red. J.F. Gubrium, J.A. Holstein, A. B. Marvasti and K.D. McKinney (Los Angeles: SAGE, 2012), 86.

¹⁰⁵ Singleton Jr. and Straits, "Survey Interviewing," 77, 86.

¹⁰⁶ John M. Johnson and Timothy Rowlands, "The Interpersonal Dynamics of In-Depth Interviewing," in *The SAGE Handbook of Interview Research: The Complexity of the Craft*, 2nd ed., red. J.F. Gubrium, J.A. Holstein, A. B. Marvasti and K.D. McKinney (Los Angeles: SAGE, 2012), 99-100, 106.

¹⁰⁷ Johnson and Rowlands, "In-Depth Interviewing," 101-102.

¹⁰⁸ Johnson and Rowlands, "In-Depth Interviewing," 104-107.

¹⁰⁹ Johnson and Rowlands, "In-Depth Interviewing," 104, 107.

onthulling (*self-disclosure*) en vertrouwen.¹¹⁰ De interviewer kan dit bijvoorbeeld tot stand brengen door advies te geven aan de geïnterviewde of iets delen over zijn of haar eigen opvattingen of gedachten over de onderwerpen die aan bod komen in het interview.¹¹¹

De opbouw van het diepte interview lijkt vrij gebruikelijk te zijn. De interviewer begint met small talk, vertelt daarna over het (doel van het) onderzoek en stelt enkele simpele vragen (bijvoorbeeld om toestemming te krijgen om het gesprek op te nemen) en komt daarna pas tot de kernvragen van het interview.¹¹² Een diepte interview is gewoonlijk erg persoonlijk van aard en sommige onderzoekers kiezen er voor om tijdens het interview de geïnterviewde te voorzien van (psychologische) hulpmiddelen, zoals het nummer van een hulplijn, vanwege de onduidelijkheid over wat het interview met haar of hem zal doen.¹¹³

De interviews die ik heb gedaan zijn het beste te classificeren als diepte interviews. De interviewvragen waren over het algemeen open vragen, zoals zo zal blijken, en de interviews waren uiteraard vrij persoonlijk van aard. Ook heb ik inderdaad geprobeerd om het vertrouwen van participanten te winnen, bijvoorbeeld door mensen van te voren te voorzien van hoofdvragen van het interview en duidelijk (proberen) te communiceren over de aard van het interview en hoe de antwoorden verwerkt zouden worden. Ze waren echter maar beperkt een gesprek. Ik heb tijdens het interview vooral vragen gesteld en geluisterd en ik heb geprobeerd (zoals bij enquête interviews) om de interviews redelijk professioneel te benaderen en niet te veel los te laten over mijn eigen opvattingen. Na afloop van het interview heb ik in sommige gevallen wel nog een tijd lang nagepraat en één interview werd iets meer een gesprek doordat de geïnterviewde een paar keer wilde weten hoe ik zelf op de vraag zou reageren.¹¹⁴

2.2. Vragen

In de aanloop naar de interviews heb ik een lijst met geordende vragen opgesteld om tijdens de interviews te stellen en die voorzien van toelichting. Deze paragraaf presenteert de hoofdvragen van het interview alsook het merendeel van de toelichting, met wat kleine modificaties, zodat het beter past in het geheel van dit onderzoeksverslag. Bij het opstellen van de interviewvragen was er rekening gehouden met recent waardenonderzoek en verschillende visies op wat waarden zijn (bijvoorbeeld principes vs. doelen). Wel is het zo dat de vragen relatief open zijn, terwijl bij veel (grootschalig) waardenonderzoek de vragen relatief gesloten zijn. Sommige vragen hebben veel betrekking op het heden (bijv. vragen 3 en 4) en anderen op het verleden (bijv. vragen 1 en 5) of de toekomst (bijv. vragen 2 en 15). Een aantal vragen hebben te maken met gedrag en keuzes (bijv. vragen 1, 9 en 10) wat, zo vermoedde ik, wellicht gekoppeld kon worden aan dingen die belangrijk lijken te zijn voor de geïnterviewde. Er is getracht de interviewvragen dusdanig te formuleren dat veel mensen, ook lager opgeleiden, ze met goed gevoel kunnen beantwoorden. De volgorde van de interviewvragen is niet willekeurig en er is getracht de volgorde dusdanig te maken dat er in het interview een natuurlijke 'flow' is. Bij vragen 1-5 blijven we dicht bij de persoon en dingen die hij of zij belangrijk vindt. Bij vragen 6-8 brengen we vrienden, ouders

¹¹⁰ Johnson and Rowlands, "In-Depth Interviewing," 104.

¹¹¹ Johnson and Rowlands, "In-Depth Interviewing," 104.

¹¹² Johnson and Rowlands, "In-Depth Interviewing," 104, 106.

¹¹³ Johnson and Rowlands, "In-Depth Interviewing," 108-109.

¹¹⁴ Het gaat hier om het interview met George.

en opvoeding in de *picture*. Het was, zo dacht ik, van belang om dat zo te doen zodat niet het hele interview in het teken zou staan van de opvoeding, vrienden van de geïnterviewde en haar of zijn verhouding tot deze zaken. Vragen 9 en 10 zouden, zo gaf ik aan, mogelijk helpen om te bepalen of er een samenhang is tussen datgene wat de geïnterviewde aangeeft belangrijk te vinden en datgene waar zij of hij mee bezig is of wil zijn. Vragen 11-15 gaven, zo werd er gehoopt, een beter beeld van de idealen, voorbeeldfiguren en oriëntatiepunten en -bronnen van de geïnterviewde. Dit zou DGV kunnen helpen als het ging om het produceren van content op het gebied van zingeving en levenswijze.

Zaken waar ik door het interview meer over te weten wilde komen:

- (1) De waarden van de geïnterviewde
- (2) De (mogelijke) ontwikkeling van de geïnterviewde op het gebied van waarden
- (3) De verhouding van de geïnterviewde met ouders, opvoeding en vrienden op het gebied van waarden
- (4) De relatie tussen de (schijnbare) waarden en het gedrag van de geïnterviewde (bijvoorbeeld als het gaat om grote keuzes en de thematiek waar de geïnterviewde zich in verdiept of in zou willen verdiepen)
- (5) De idealen, voorbeeldfiguren, oriëntatiepunten en -bronnen van de geïnterviewde

Hoofdvragen

Vraag 1: Als jij kijkt naar grote keuzes die jij gemaakt hebt in de afgelopen jaren, wat lijken die te zeggen over wat jij belangrijk vindt?

Dit was naar verwachting een mooie en interessante openingsvraag die meteen zou zorgen voor diepte en ook de reflectie op eigen waarden op gang kon brengen, in zoverre dat nog niet was gebeurd voorafgaand aan het interview. De vraag gaf, zo werd er gedacht, de geïnterviewde ook de kans zich enigszins te distantiëren en de rol aan te nemen van een onderzoeker. De vraag zou, werd er gehoopt, ook inzicht geven in de samenhang tussen waarden, gedrag en keuzes. Wel signaleerde ik het gevaar dat de geïnterviewde in een aarzelande of speculatieve modus zou komen, en bijvoorbeeld vragen 2 en 3 minder rechtdoorzee zou beantwoorden dan anders het geval zou zijn.

Vraag 2: Wat zijn twee of drie belangrijke doelen voor jou persoonlijk?

Wat waarden zijn wordt soms ook uitgelegd in termen van doelen. Als (sommige) waarden doelen zijn, dan kwamen er, zo hoopte ik, bij deze vraag een aantal waarden van de geïnterviewde op tafel. De term 'levensdoelen' zou, dacht ik, de lat mogelijk te hoog leggen voor sommige mensen, vandaar dat er gesproken wordt van 'belangrijke doelen'. Geïnterviewden konden hierbij lange termijn doelen maar ook korte termijn doelen noemen die voor hen belangrijk waren. Het woordje 'persoonlijk' voegden we toe omdat er anders misschien een te sterke overgang was tussen de eerste en de tweede vraag (van een intieme, persoonlijk eerste vraag, tot een gedistantieerde en onpersoonlijke tweede vraag).

Vraag 3: Wat zijn twee of drie belangrijke principes of regels voor jou?

Wat waarden zijn wordt regelmatig uitgelegd in termen van principes. Als (sommige) waarden inderdaad principes zijn, dan zouden er, zo hoopte ik, bij deze vraag waarden van de geïnterviewde op tafel komen.

Deze vraag veronderstelt mogelijk wel vrij abstract denken of reflectief denken op een bepaald niveau of van een bepaald soort. We kozen er dan ook voor om slechts te vragen naar twee of drie principes of regels. De term 'principes' is in het bijzonder vrij abstract en het was, zo dacht ik, te verwachten dat sommige geïnterviewden er geen goed raad mee konden. De term 'regels' sloot naar verwachting beter aan. Door te vragen naar regels die belangrijk zijn voor de geïnterviewde komen we, zo dacht ik, in ieder geval vrij dicht in de buurt bij een vraag naar persoonlijke principes. Vragen die hierbij achter de hand gehouden konden worden waren bijvoorbeeld: Aan welke regels houdt jij je altijd? Welke dingen doe jij sowieso nooit?

Vraag 4: Wat zijn dingen die voor jou erg belangrijk zijn maar nog niet genoemd zijn?

Dit was, zo dacht ik, een mooie hoofdvraag om niet van te voren op te sturen, maar wel te stellen tijdens het interview.¹¹⁵ Waarden zijn gerelateerd aan wat mensen belangrijk vinden en het komt veelvuldig voor bij waardenonderzoek dat mensen worden gevraagd om aan te geven hoe belangrijk bepaalde zaken voor hen zijn. In dit geval is de vraag relatief open, waarbij veel verschillende dingen genoemd konden worden. Door te vragen naar wat voor de geïnterviewde *erg* belangrijk is zouden er, zo hoopte ik, zaken op tafel komen die voor diegene niet slechts marginaal van belang zijn, maar echt belangrijk zijn voor die persoon. De verwachting was dat er zaken zouden zijn die (erg) belangrijk waren voor iemand maar die niet genoemd zouden worden bij vragen 1-3. In sommige interviews werden er inderdaad zaken genoemd die bij de voorgaande vragen niet aan de orde waren gekomen.¹¹⁶

Vraag 5: Merk je dat wat jij belangrijk vindt door de tijd heen veranderd is?

Waardenonderzoek geeft aanleiding om te denken dat iemands waarden enigszins samenhangen met omgevingsfactoren en kunnen veranderen over tijd. De vraag lijkt gesloten, maar nodigde naar verwachting uit om meer dan 'Ja' of 'Nee' te antwoorden. Mocht dat soms niet het geval zijn dan kon er een vervolgvraag gesteld worden zoals (1) Wat is er veranderd aan wat jij belangrijk vindt? of (2) Is er iets wat jij nu belangrijker vindt dan een aantal jaar geleden? Naar verwachting zouden (sommige) geïnterviewden die aangaven dat ze niet merken dat wat zij belangrijk vonden door de tijd heen veranderd was aangeven dat er continuïteit of stabiliteit in hun kernwaarden was over een periode van tijd, wellicht zelfs vanuit hun kindertijd. Naar verwachting zouden de meeste geïnterviewden aangeven dat ze merken dat er verandering is. Dit bleek te kloppen.¹¹⁷ Naar verwachting zouden ook velen aangeven dat er sprake van stabiliteit of continuïteit was. Dit bleek ook min of meer te kloppen, al werden deze termen niet gebruikt.¹¹⁸ Mensen die in de afgelopen jaren een politieke of religieuze bekering hadden gehad zouden, zo dacht ik, mogelijk juist wel spreken van grote verandering en discontinuïteit in wat ze belangrijk vonden. De vraag laat vrij open om welke tijdsperiode het gaat, wat dacht ik uiteenlopende reacties mogelijk zou maken, maar mogelijk ook zou leiden tot vragen om verduidelijking.

¹¹⁵ Hoofdvragen van het interview werden van te voren opgestuurd.

¹¹⁶ Zie bijvoorbeeld I1:A4.

¹¹⁷ I1:A5; I2:A5; I3:A5; I4:A5; I5:A5; I6:A1; I8:A5.

¹¹⁸ I1:A5; I2:A5; A4:A5.

Vraag 6: Wat vonden jouw (pleeg)ouders of verzorgers belangrijk om jou mee te geven bij de opvoeding? Hoe belangrijk vind jij deze dingen zelf?

Deze vraag sluit goed aan bij vraag 5, waarbij, zo dacht ik, de geïnterviewde het mogelijk al zou gaan hebben over zijn of haar opvoeding. Er wordt breed gedacht dat iemands waarden deels gevormd of in ieder geval beïnvloed zijn door haar of zijn opvoeding. Met deze vraag zouden we, hoopte ik, dus een beter beeld krijgen van de waarden van de geïnterviewde zelf, wat ook bleek te kloppen. Het kon echter zijn, zo dacht ik, dat een geïnterviewde met een moeizame relatie met (pleeg)ouders of verzorgers juist waarden zou noemen die diegene zelf niet (meer) had. Een verduidelijkende vervolgvraag was dus van belang, een vraag in de trant van: Hoe belangrijk vindt jij deze dingen zelf?

Vraag 7: Wat zijn dingen die vrienden van jou belangrijk vinden? Hoe belangrijk vind jij deze dingen zelf?

Middels deze vraag kwamen we, zo hoopte ik, op indirecte wijze ook iets te weten over de waarden van andere jonge Nederlanders. Bovendien konden bij deze vraag misschien dingen gezegd worden die de geïnterviewde zelf niet meteen zou durven noemen. Of dat inderdaad zo was is moeilijk te beoordelen, maar er waren zeker interviews waarbij nieuwe waarden van de geïnterviewde zelf aan het licht kwamen.¹¹⁹

Vraag 8: Als jij kinderen zou hebben, welke waarden of lessen zou jij hen mee willen geven in hun opvoeding? / Welke waarden of lessen zou je jouw kinderen mee willen geven in hun opvoeding?

Veel twintigers hebben nog geen kinderen, maar konden naar verwachting wel de eerste, hypothetische, vraag beantwoorden. We gebruikten het woord 'lessen' omdat de term 'waarden' voor sommigen misschien te vaag of abstract zou zijn. Het antwoord op deze vraag zou, zo hoopte ik, inzicht geven in de waarden van de geïnterviewde zelf. Dat was zeker het geval en vaak kwamen er bij deze vraag nieuwe waarden aan het licht.¹²⁰

Vraag 9: Wat zijn twee of drie vragen, onderwerpen of thema's waar jij in de afgelopen jaren uit eigen interesse veel mee bezig bent geweest?

Dit was een vraag die naar verwachting informatie zou opleveren dat direct relevant zou zijn voor ForumC en De Grote Vragen in het bijzonder. Deze vraag zou, hoopte ik, helpen om inzicht te krijgen in de relatie tussen waarden en hetgeen jonge mensen veel mee bezig zijn geweest in hun vrije tijd. Het was, zo dacht ik, te verwachten dat er enige samenhang tussen deze dingen is, maar dit zou niet noodzakelijkerwijze aan te tonen zijn. In de analyse (§4.3) kom ik terug op dit onderwerp. De vraag is vrij breed en was, zo verwachtte ik, passend te beantwoorden door een breed scala aan jonge mensen. Het element 'uit eigen interesse' was, zo dacht ik, van belang, omdat mensen bijvoorbeeld door werk veel met zaken bezig geweest kunnen zijn die hen eigenlijk niet erg boeien.

Vraag 10: Wat zijn twee of drie onderwerpen of thema's waar jij je in de toekomst meer in zou willen verdiepen?

¹¹⁹ I1:A7; I3:A7.

¹²⁰ Zie bijvoorbeeld I5:A8; I7:A8; I8:A8.

Opnieuw een vraag die naar verwachting direct relevante informatie zou opleveren. Dit keer was de focus op de toekomst. Wellicht zou er, zo dacht ik, een samenhang te vinden zijn tussen wat waarden lijken te zijn van de geïnterviewde en datgene waarin hij of zij zich in de toekomst nog meer wilt verdiepen.

Vraag 11: Wie zijn voor jou inspirerende mensen of voorbeeldfiguren en waarom?

Hier komen we meer op het terrein van onderzoek naar persoonlijke idealen. Door de waarom-vraag te stellen zou het, hoopte ik, duidelijker worden wat de geïnterviewde precies aansprak, wat voor soort persoon hij of zij zou willen zijn, en wat zij of hij belangrijk vond.

Vraag 12: Is er een uitspraak, motto, quote, levenswijsheid of boek, die/dat een belangrijke rol speelt in jouw leven?

Deze vraag zou, dacht ik, mogelijk inzicht geven in andere bronnen van oriëntatie voor de geïnterviewde dan vraag 11. Dat was inderdaad een aantal keer het geval. Het was, dacht ik, passend om deze vraag enigszins gesloten te laten zijn, omdat het niet duidelijk was dat iedereen zoiets zou hebben.

Vraag 13: Als je iets zou kunnen veranderen aan jezelf, wat zou dat dan zijn?

Mensen schieten vaak in hun eigen ogen te kort en slagen er niet helemaal in te zijn wie ze zouden willen zijn. Door te vragen naar wat ze zouden veranderen aan zichzelf zou, zo hoopte ik, het duidelijker worden hoe ze zouden willen zijn en welke idealen ze hebben.

Vraag 14: Welke karaktereigenschappen zou jij graag hebben?

Deze vraag had opnieuw te maken met persoonlijke idealen en waarden. Ik liet bij het formuleren van de vraag enigszins in het midden of het ging om karaktereigenschappen die de geïnterviewde heeft of niet heeft, maar tijdens de interviews gaf ik soms aan dat het ook kon gaan om karaktereigenschappen die de geïnterviewde al had.

Vraag 15: Hoe zou jij herinnerd willen worden?

Naar verwachting zouden de antwoorden hier wat anders zijn dan bij vraag 3, waarbij het in de antwoorden wellicht, dacht ik, meer zou gaan over zaken zoals het afronden van een opleiding, het vinden van een leuke baan, het kopen van een huis, het krijgen van een gelukkige relatie, en het afreizen naar afgelegen oorden.

Vraag 16: Is er nog iets dat jij zou willen toevoegen aan dit interview?

Dit was een voor de hand liggende vraag om mee af te sluiten. Vaak leverde het weinig nieuwe informatie op.

3. Resultaten

Van de acht interviews zijn, met goedkeuring van de participanten, opnamen gemaakt die vervolgens zijn getranscribeerd, met uitzondering van het laatste interview, waarbij helaas alleen mijn kant van het (telefoon)gesprek is opgenomen. Bij dat interview heb ik op de dag zelf de notities die ik had gemaakt tijdens het interview aangevuld. Om de identiteit van de geïnterviewden te beschermen worden de

opnames na afloop van het project verwijderd en zijn de transcripts niet als bijlagen opgenomen in dit onderzoeksverslag. Na het transcriberen ben ik de antwoorden per vraag bestudeerd en daarbij gekeken naar *evidence*, aanwijzingen, voor waarden. Voordat we in §3.1 de waarden langsgaan waarvoor ik aanwijzingen heb gevonden is het misschien goed om iets meer te zeggen over deze methode. Deze methodische analyse van de antwoorden vormt een belangrijk deel van de basis van deze paragraaf en heeft een aantal voordelen over andere methoden: (1) de methode is relatief simpel en *commonsensical* en vereist geen sterke achtergrond in de sociale wetenschappen voor een correcte uitvoering, (2) deze methode committeert de onderzoeker niet aan het daadwerkelijk bestaan van menselijke waarden, omdat het bestaan van aanwijzingen voor het bestaan van *x* compatibel is met het niet bestaan van *x*, en (3) deze methode laat ruimte voor alternatieve en zelfs incorrecte interpretaties van datgene wat gezegd is. De conclusies en resultaten die bereikt zijn via deze methode vereisen geen hermeneutische onfeilbaarheid en worden niet helemaal onderuitgehaald door het tonen van een alternatieve lezing. Datgene wat *evidence* is voor *x* kan namelijk ook *evidence* zijn voor *y*. Dit roept misschien wat vragen op, bijvoorbeeld over wat voor mij telt als een aanwijzing voor een waarde. Laat ik een simpel voorbeeld geven: In het eerste interview antwoordde Anna op de vraag wat twee of drie belangrijke principes of regels voor haar waren: “De eerste is ‘wees dankbaar’...”¹²¹ Dit is voor mij een duidelijke aanwijzing dat voor Anna ‘wees dankbaar’ of ‘dankbaar zijn’ een waarde is. In meer algemene zin telt iets wat de geïnterviewde zegt of lijkt aan te geven over wat hij of zij belangrijk vindt (wellicht) voor mij als een aanwijzing voor een waarde.¹²²

3.1 Waarden

Eigenheid & autonomie

In de interviews van Floor en Daniel kwam duidelijk naar voren dat ze het belangrijk vonden dat mensen zichzelf kunnen zijn. Floor gaf aan dat tijdens haar werk in de gehandicaptenzorg ze altijd het idee had dat ze niet zichzelf was en niet de ruimte kreeg om haarzelf te kunnen zijn. Dit lijkt meegespeeld te hebben in haar beslissing om uiteindelijk te stoppen met het werk.¹²³ Bij de vraag over welke waarden of lessen ze haar kinderen mee zou willen geven zei ze als eerste: “Wees wie je bent, en op alle vlakken. Probeer je eigen keuzes te maken, voel daar de vrijheid ook in...” Ze gaf aan dat ze een bepaalde ruimte had gemist in haar eigen gezin en dat ze hoopte dat ze haar kind of kinderen mee kon geven dat ze “echt honderd procent” kunnen zijn wie ze zijn.¹²⁴

Daniel gaf aan dat hij het bijzonder mooi vond om in zijn werk in het basisonderwijs kinderen het gevoel te geven dat ze gewaardeerd worden om wie ze zijn en zich niet anders voor hoeven te doen. Bij vraag 3 gaf hij aan dat hij vond dat je jezelf moet kunnen zijn “zonder dat je daarvoor veroordeeld wordt”.¹²⁵ Uit zijn antwoord op de vraag wat vrienden van hem belangrijk vonden bleek dat hij waardering had voor een “stukje eigenheid”. Hij vond het ook belangrijk dat je bij het kiezen van wat je belangrijk vindt je jezelf niet

¹²¹ I1:A1.

¹²² Het is moeilijk om hier een precieze duiding aan te geven.

¹²³ I6:A1.

¹²⁴ I6:A8.

¹²⁵ I4:A1, A3.

al te snel van de wijs laat brengen door wat de maatschappij vindt.¹²⁶ Zoiets kwam ook terug in het interview met Floor toen ze het had over een website die ze aan het ontwikkelen was. Ze gaf aan dat ze wilde voorkomen dat het (te) commercieel werd, dan zou het niet zo origineel zijn en te veel meegaan in de grote stroom van internet en sociale media.¹²⁷

Charlotte gaf in haar interview aan dat ze onder andere herinnerd wilde worden als “heel duidelijk mezelf”.¹²⁸ Voor haar waren autonomie en persoonlijke vrijheid ook belangrijk. Ze hechtte er ook veel waarde aan dat andermans grenzen respecteert werden en gaf aan dat als ze zag dat een man een vrouw lastig viel ze daar meteen op afstapte.¹²⁹ Autonomie was ook één van de dingen die sommige vrienden van haar belangrijk vonden. Tegelijkertijd sprak ze ook over de mogelijkheid van te veel autonomie; “dat alles alleen maar om jezelf gaat”. Dat was voor haar het geval op de kunstacademie, waar ze de verbondenheid met anderen begon te missen en besloot om naast de studie in de thuiszorg te gaan werken.¹³⁰

Zelfstandigheid & persoonlijke ontwikkeling

Ben sprak ook over autonomie, maar meer in de zin van zelfstandigheid. Een van zijn doelen was: “een stukje autonoom in staat zijn om een gezin te kunnen onderhouden”.¹³¹ Voor Anna was zelfstandig wonen een belangrijk doel, omdat ze dan meer haar eigen beslissingen zou kunnen maken en dingen kon leren die ze nog niet thuis had geleerd, wat er natuurlijk weer op duidt dat autonomie, zelfbeschikking, kennis en/of persoonlijke ontwikkeling belangrijk voor haar zijn.¹³² Floor gaf aan dat ze wat zelfstandiger wilde gaan worden in relatie tot wat anderen vinden van wat ze doet.¹³³ Voor George was zelfstandigheid iets belangrijks om zijn kinderen mee te geven in de opvoeding.¹³⁴ Charlotte gaf aan dat voor haar ouders zelfstandig zijn, je eigen geld verdienen en voor jezelf kunnen zorgen belangrijk was.¹³⁵

Charlotte gaf verder aan dat persoonlijke ontwikkeling voor haar belangrijk was. Persoonlijke ontwikkeling noemde ze bij vraag 1 als eerste, voor autonomie, vrijheid en verbondenheid met anderen. Ze zag het belangrijk vinden van persoonlijke ontwikkeling als verbonden met het gaan doen van de kunstacademie, wat volgens haar erg gericht was op persoonlijke ontwikkeling. Ze noemde in deze context ook dat ze veel reizen heeft gemaakt, omdat ze meer wilde leren van de wereld.¹³⁶ Haar antwoord bij vraag 2 past ook goed bij het belang hechten aan persoonlijke ontwikkeling. Ze gaf aan dat het een belangrijk doel voor haar was om een “volledig en breed georiënteerd persoon” te zijn.¹³⁷

¹²⁶ I4:A7.

¹²⁷ I6:A10.

¹²⁸ I3:A15.

¹²⁹ I3:A1, A3.

¹³⁰ I3:A7, A1.

¹³¹ I2:A2.

¹³² I1:A2.

¹³³ I6:A13.

¹³⁴ I7:A8.

¹³⁵ I3:A6.

¹³⁶ I3:A1.

¹³⁷ I3:A2.

Floor noemde haarzelf blijven ontwikkelen als een belangrijk doel. Voor haar had dit onder andere te maken met het ontwikkelen van haar eigen persoonlijkheid en het beter leren kennen van zichzelf.¹³⁸ Ze vertelde tijdens het interview dat ze zich verder wilde ontwikkelen binnen de journalistieke wereld. Het was ook duidelijk dat ze zich wilde ontwikkelen op het gebied van geloof, en daar binnen haar relatie de vrijheid voor wilde krijgen.¹³⁹ Anna sprak de hoop uit om verder te gaan met een nieuwe opleiding en nieuw vakgebied waarin ze zichzelf kon laten “groeien”.¹⁴⁰ Daniel zei dat de ontwikkeling van zijn vrouw en dochter hem echt voor ogen stond en dat hij wilde dat zij ook konden “bloeien”.¹⁴¹ Voor Harald was het van belang dat zijn kinderen hun talenten zouden ontwikkelen en hij sprak ook zijn bewondering uit voor een hoogleraar die haar eigenbelang aan de kant zette zodat zijn eigen ontwikkeling centraal stond.¹⁴²

Onafhankelijkheid & afhankelijkheid

In drie interviews kwam onafhankelijkheid, wat natuurlijk nauw samenhangt met zelfstandigheid en autonomie, naar voren als iets belangrijks. Daniel zei dat hij een stukje onafhankelijkheid zou willen meegeven in de opvoeding, wat voor hem onder meer betekende dat “je echt wel durft om je eigen mening te hebben”.¹⁴³ Floor gaf aan dat ze haar kinderen zou willen aanleren dat ze moeten proberen om “zo onafhankelijk mogelijk” te zijn van andere mensen.¹⁴⁴ George gaf aan dat zijn ouders hem hadden meegegeven dat hij een onafhankelijk mens was. Dit had misschien, zo gaf hij aan, tijdens zijn tijd op de middelbare school voor problemen gezorgd, hij had zichzelf misschien in te hoge mate als onafhankelijk beschouwd. Hij dacht echter ook dat hij hierdoor wel steviger in zijn schoenen stond dan anderen.¹⁴⁵ Hij gaf verder aan dat het voor hem erg belangrijk zou zijn om zijn kinderen bij te brengen dat ze moeten lezen, wat hij toelichtte door te zeggen dat je daarmee (misschien) een onafhankelijker en beter nadenkend mens wordt.¹⁴⁶ Harald was een uitzondering door tijdens zijn interview juist expliciet afhankelijkheid te noemen als een belangrijk principe. Hij verbond dit met saamhorigheid en gaf min of meer aan dat wij niet onafhankelijk zijn van anderen.¹⁴⁷

Leren, kritisch zijn & niet oordelen

In het interview met Anna kwam ‘leren’ duidelijk terug als iets belangrijks. Dit was voor haar gekoppeld aan het doen van een mbo-opleiding na de middelbare school, maar ook aan het leren over andere landen in de context van reisjes naar het buitenland.¹⁴⁸ Charlotte gaf aan dat zij veel gereisd had en dat dit min of meer te maken had met een verlangen te leren van de wereld.¹⁴⁹ Eén van Floors doelen was om

¹³⁸ I6:A2.

¹³⁹ I6:A10, A4.

¹⁴⁰ I1:A1.

¹⁴¹ I4:A2.

¹⁴² I8:A8, A11.

¹⁴³ I4:A8.

¹⁴⁴ I6:A8.

¹⁴⁵ I7:A6.

¹⁴⁶ I7:A8.

¹⁴⁷ I8:A3.

¹⁴⁸ I1:A1.

¹⁴⁹ I3:A1.

zichzelf beter te leren kennen.¹⁵⁰ Erik gaf aan dat zijn vader voor hem een inspirerend persoon was, onder andere vanwege zijn nieuwsgierigheid en plezier hebben in dingen leren.¹⁵¹

Verder kwamen in twee interviews 'kritisch zijn' duidelijk naar voren als iets dat belangrijk werd geacht. George gaf aan kritisch nadenken van belang te vinden, maar kritisch zijn was niet zo prominent als in het interview met Erik.¹⁵² Erik noemde 'wees kritisch' als één van de dingen die hij meekreeg uit zijn opvoeding. Hij verbond het kritisch zijn met de huidige tijd: "de wereld is vol van misinformatie op het moment, dus wees kritisch". Hij was echter naar eigen zeggen ook best wel naïef geweest in zijn tienerperiode.¹⁵³ Hij gaf aan dat hij sowieso de instructie of principe 'wees kritisch' mee zou willen geven aan zijn kinderen, maar zei ook dat hij nog meer dacht mee te moeten geven dat ze trots moeten zijn op elke stap die ze maken. Hij zelf was namelijk soms iets te kritisch op zijn eigen ontwikkeling of functioneren.¹⁵⁴ Dat gezegd hebbende, twee interviews getuigden ook van de waarde van niet (te snel) oordelen. Daniel gaf aan dat de waarde van 'niet oordelen' voor hem meer naar de voorgrond was gekomen in de afgelopen jaren en George vond het belangrijk om zijn kinderen mee te geven dat ze in het algemeen niet moeten oordelen over mensen die ze niet kennen.¹⁵⁵

Eerlijkheid & transparantie

Bij meer dan de helft van de interviews waren er duidelijke indicaties dat 'eerlijkheid' belangrijk werd gevonden. Charlotte gaf aan dat voor haar moeder, en haarzelf, eerlijkheid belangrijk was. Eerlijkheid had hierbij duidelijk betrekking tot spreken, want de uitleg of verdediging van het belang van eerlijkheid was in termen van negatieve gevolgen van liegen.¹⁵⁶ Floor gaf aan dat haar beste vriendin ook erg gehecht is aan eerlijkheid, wat impliceert dat het voor haarzelf ook belangrijk is. Ze hoopte dat ze haar kind of kinderen echt zou kunnen meegeven dat ze alles eerlijk mogen delen met haar, wat het ook is.¹⁵⁷ Hier zien we een sterke verbondenheid tussen eerlijkheid en openheid of transparantie. Voor Floor was het ook belangrijk dat zij open kon zijn over haar keuzes en haar geloof.¹⁵⁸

Zowel Ben als Daniel gaven bij vraag 3 aan dat eerlijkheid belangrijk was voor hen.¹⁵⁹ Voor Ben was eerlijkheid een waarde die hij had meegekregen in de opvoeding, en verband hield met het christelijke geloof van zijn ouders en hemzelf. Eerlijkheid was, in zijn ogen, deel van de normen en waarden die daar bij horen.¹⁶⁰ Daniel benadrukte dat eerlijk zijn echt belangrijk is en voor hem paste dit ook heel erg bij opvattingen van hem over het basisonderwijs, bijvoorbeeld, dat kinderen op school zichzelf moeten kunnen zijn, zonder dat ze daarvoor veroordeeld worden door anderen. Hij gaf hierbij ook aan openheid

¹⁵⁰ I6:A2.

¹⁵¹ I5:A11.

¹⁵² I7:A4.

¹⁵³ I5:A6.

¹⁵⁴ I5:A8.

¹⁵⁵ I4:A5; I7:A8.

¹⁵⁶ I3:A6.

¹⁵⁷ I6:A8

¹⁵⁸ I6:A4.

¹⁵⁹ I2:A3; I4:A3.

¹⁶⁰ I2:A6. Voor Daniel was er ook een connectie tussen het christelijke geloof en eerlijkheid en zag een waardering van eerlijkheid als voortvloeiende uit het christelijk geloof. I4:A7.

een heel mooi principe te vinden, wat hij uitlegde in termen van “jezelf laten zien” en “uitkomen voor wat je vindt”, zaken die nauw verband houden met de waarde van transparantie.¹⁶¹

Het is verder belangrijk om op te merken dat zowel Ben als Daniel eerlijkheid of eerlijk zijn als eerste noemden in hun antwoord op de vraag naar belangrijke principes of regels (vraag 3). Erik deed iets vergelijkbaars door ‘oprecht zijn’ als eerste te noemen. Voor hem was verantwoordelijkheid nemen voor jezelf en transparantie, bijvoorbeeld over wat je doet en waarom je het doet, daarbij inbegrepen.¹⁶² Hij gaf verder aan dat hij steeds merkte dat als hij in de context van werk eerlijk was over dingen waar hij tegenaan liep er veel werd meegewerkt, waardoor hij het ook steeds belangrijker was gaan vinden dat mensen eerlijk waren tegenover hem over wat ze moeilijk vinden.¹⁶³ Aan het einde van het interview sprak hij opnieuw over eerlijkheid en focuste hierbij op “oprechtheid tegenover jezelf”. Hij leek hierbij min of meer te spreken over niet liegen tegen jezelf en de (harde) feiten onder ogen zien.¹⁶⁴

Openheid, vriendelijkheid & empathie

Tijdens vier interviews werd er ook over ‘openheid’ gesproken in een andere zin dan transparantie. Het ging hierbij om een soort positieve, receptieve, onbevooroordeelde houding ten opzichte van anderen of de wereld in het algemeen. Voor Anna waren vriendelijk zijn en open zijn naar andere mensen belangrijke principes. Dit ‘open zijn’ lijkt een openheid voor de gedachten of opvattingen van anderen te omvatten, maar heeft ook betrekking op de hele persoon. Ze sprak bijvoorbeeld over “een open huis hebben voor wie dan ook” als iets belangrijks voor haar.¹⁶⁵ Bij vraag 8 sprak ze in één adem over vriendelijkheid, open zijn naar andere mensen en het accepteren van andere mensen, en gaf toen als voorbeeld het als christen accepteren dat er “andere geloven” zijn, wat voor haar compatibel was met een eigen mening hebben.¹⁶⁶ Daniel gaf tijdens zijn interview aan dat een bepaalde openheid naar het leven voor hem heel belangrijk is en sprak hierbij expliciet over andere ideeën en meningen.¹⁶⁷ Voor Floor was het een belangrijke principe om met een “open blik” naar alles om je heen te kijken, inclusief de mensen om je heen.¹⁶⁸ Voor Harald was zijn moeder onder meer inspirerend omdat ze open is (richting anderen) en hij gaf bij een andere vraag aan dat hij graag “onbevooroordeeld nieuwsgierig” wilde zijn.¹⁶⁹

Vriendelijkheid was niet alleen erg belangrijk voor Anna, die aangaf herinnerd te willen worden als een warm, vriendelijk en behulpzaam persoon, maar ook voor George, iets wat hij meegekregen had vanuit zijn opvoeding.¹⁷⁰ Vriendelijkheid kwam een aantal keer terug in zijn interview en bij vraag 3 noemde hij dit principe als eerste. Hij benadrukte ook het belang van vriendelijk zijn naar onbekenden en vreemden.¹⁷¹ Verder vond George het belangrijk om empathie te hebben voor mensen. Aanwijzingen

¹⁶¹ I4:A3.

¹⁶² I5:A3, A6.

¹⁶³ I5:A5.

¹⁶⁴ I5:A16.

¹⁶⁵ I1:A3, A6.

¹⁶⁶ I1:A8.

¹⁶⁷ I4:A8.

¹⁶⁸ I6:A3.

¹⁶⁹ I8:A11, A14.

¹⁷⁰ I1:A15; I7:A6.

¹⁷¹ I7:A3, A6, A8, A14.

voor deze waarde waren ook te vinden in het interview met Erik.¹⁷² In een aantal andere interviews waren er ook indicaties dat vriendelijkheid belangrijk werd gevonden. Daniel gaf ook aan herinnerd te willen worden als een vriendelijk persoon en Harald gaf aan vriendelijkheid te willen hebben als karaktereigenschap.¹⁷³ Charlotte gebruikte de term ‘vriendelijkheid’ niet in haar interview, maar gaf wel aan herinnerd te willen worden als een liefdevolle persoonlijkheid.¹⁷⁴

Behulpzaamheid & zorg

Bij (bijna) alle interviews waren er duidelijke indicaties dat behulpzaam zijn en anderen helpen belangrijk werden gevonden. Anna gaf aan dat ze herinnerd wilde worden als een behulpzaam persoon, iemand waar mensen met problemen naar toe konden komen en iemand die hen hulp en een luisterend oor kon aanbieden.¹⁷⁵ Ben noemde behulpzaamheid als een hele belangrijke principe voor hem.¹⁷⁶ Behulpzaamheid was voor hem ook één van de waarden die hij met het christelijke geloof had meegekregen in de opvoeding. Hij zou zijn kinderen ook willen meegeven dat zorgdragen voor de medemens en helpen waar iemand hulp nodig heeft belangrijk zijn.¹⁷⁷ Charlotte werkt in de thuiszorg en gaf aan dat ze het ontzettend belangrijk vindt om als ouder voor jouw kinderen te kunnen zorgen.¹⁷⁸

Behulpzaam zijn en zorg voor elkaar waren dingen die de ouders van Daniel belangrijk vonden om hem mee te geven.¹⁷⁹ Voor Erik was het van belang dat anderen eerlijk waren over wat ze moeilijk vonden, omdat dit het mogelijk maakte voor hem om hen te helpen, wat natuurlijk aangeeft dat anderen helpen voor hem belangrijk is.¹⁸⁰ Floor was bezig met een website dat mensen zou helpen. Ze gaf aan dat ze het zo persoonlijk mogelijk wilde houden “juist om de mensen zo goed mogelijk te kunnen helpen”.¹⁸¹ George vond dat als mensen zich in bepaalde problematische omstandigheden bevonden we daar iets aan moeten proberen te doen.¹⁸² Ten slotte, Harald vond het belangrijk om te proberen anderen een stem te geven.¹⁸³

Rechtvaardigheid & gelijkwaardigheid

In het interview met Harald kwamen gelijkwaardigheid en rechtvaardigheid sterk naar voren als belangrijke waarden. Dit had te maken met het werk en onderzoek dat hij deed en gesprekken die hij in deze context met anderen had gevoerd. Hij gaf ook aan dat hij in de afgelopen jaren veel bezig was geweest met racisme en discriminatie, dat hij iets wilde doen aan armoede in Nederland en dat hij (ongehoorde) mensen een stem wilde geven.¹⁸⁴ In het interview met Anna waren er ook duidelijk

¹⁷² I7:A3; I5:A3.

¹⁷³ I4:A15; I8:A16.

¹⁷⁴ I3:A15.

¹⁷⁵ I1:A15.

¹⁷⁶ I2:A3.

¹⁷⁷ I2:A6, A8.

¹⁷⁸ I3:A1, A7.

¹⁷⁹ I4:A6.

¹⁸⁰ I5:A5.

¹⁸¹ I6:A10.

¹⁸² I7:A3.

¹⁸³ I8:A1.

¹⁸⁴ I8:A1-3, A9.

indicaties dat zij gelijkwaardigheid belangrijk vond. Ze gaf aan dat racisme gestopt moet worden, dat mensen evenveel waard zijn en dat iedereen gelijkwaardig behandeld moet worden.¹⁸⁵ Ben gaf aan dat rechtvaardigheid één van de waarden was die zijn ouders hem hadden meegegeven in de opvoeding en Charlotte maakte duidelijk dat ze als een rechtvaardig persoon herinnerd wilde worden.¹⁸⁶

Werk

In verschillende interviews waren er duidelijk indicaties dat (bepaald soort) werk belangrijk werd gevonden. Voor Anna was het vinden van een baan waar zij blij mee was een belangrijk doel. Ook vond ze hard werken inspirerend en wilde ze ijverig zijn.¹⁸⁷ Ben gaf aan dat zijn studiekeuze te maken had met het werk dat hij wilde gaan doen. Werk hoorde verder zeker bij zijn “huisje-boompje-beestje” doel. Hij gaf ook aan dat hij de neiging had om helemaal los te gaan in zijn werk. Tegelijkertijd was het belangrijk voor hem om een goede balans tussen rust en werk te vinden.¹⁸⁸ Voor Charlotte was werk belangrijk als een middel tot zelfstandigheid. Ze had duidelijk bewondering voor het harde werken van haar ouders, maar gaf wel aan dat die net wat “calvinistischer” waren dan haar.¹⁸⁹ Daniel gaf aan dat het voor hem ontzettend leuk was om met kinderen te werken en dat dit met zijn waarden te maken had. Zo vond hij het bijvoorbeeld ontzettend belangrijk dat kinderen klaargemaakt worden om te functioneren in de maatschappij.¹⁹⁰

Voor Erik was het belangrijker om “iets te doen” dan dat zijn werk helemaal aansloot op zijn studierichting of hemzelf. Waarde creëren was voor hem belangrijker dan de specifieke handeling, al gaf hij wel aan dat het belangrijk was dat het werk leuk was.¹⁹¹ Bij de vraag over gewenste karaktereigenschappen gaf Floor aan dat ze gewoon gemotiveerd haar werk wilde doen en een middenweg wilde vinden tussen heel erg hard werken aan de ene kant en heel lui zijn aan de andere kant. Ook was ze bezig een platform te ontwikkelen voor kinderen van ouders met psychische problemen. Ze wilde voorkomen dat het platform te commercieel zou worden, omdat ze juist mensen zo goed mogelijk wilde helpen.¹⁹²

Duurzame relatie & getrouwd zijn

George had toen hij twintig was een vriendin gekregen waar hij nu, zo’n zes jaar later, nog steeds samen mee was. Het was zo dacht hij best wel een keuze op zijn leeftijd om een langdurige relatie te hebben en hij dacht dat dit misschien te maken had met het belangrijk vinden van stabiliteit in zijn persoonlijke relaties.¹⁹³ Erik gaf aan dat hij als één van de weinigen van zijn vrienden getrouwd was en dat hij dacht dat hij daar iets meer waarde aan hechtte dan vrienden van hem.¹⁹⁴ Getrouwd zijn was één van de doelen

¹⁸⁵ I1:A10,

¹⁸⁶ I1:A10, I2:A6, I3:A15.

¹⁸⁷ I1:A2, A11, A14.

¹⁸⁸ I2:A1-2, A8.

¹⁸⁹ I3:A6, A8, A11.

¹⁹⁰ I4:A1.

¹⁹¹ I5:A1.

¹⁹² I6:A10, A14.

¹⁹³ I7:A1.

¹⁹⁴ I5:A7.

van Ben. Floor wilde duidelijk dat haar relatie met haar vriend in stand zou blijven. Dit bleek vooral bij vraag 12 waar duidelijk werd dat ze zich had verdiept in het omgaan met relatieproblemen en dat voor haar het boek *Houd me vast* van Sue Johnson een belangrijk boek was.¹⁹⁵

Familie, vriendschap, gemeenschap & contact

Voor Anna was het belangrijk om goede gezinsrelaties en goede vriendschappen te hebben. Ze gaf aan dat het belangrijk was om mensen buiten je eigen gezin te hebben waarop je kan steunen.¹⁹⁶ Ben gaf aan dat “huisje-boompje-beestje” voor hem een doel was. Daarmee bedoelde hij min of meer getrouwd zijn, een huis hebben en in staat zijn om een gezin te onderhouden.¹⁹⁷ Het was voor hem ook belangrijk om mensen om zich heen te hebben, om mee om te gaan, lol mee te trappen en mee te delen waar hij mee bezig was. Dit leek voor Ben een meer prominent thema te zijn geworden door de laatste lockdown.¹⁹⁸ Charlotte gaf aan dat verbondenheid met anderen en veel contact met heel verschillende burens voor haar belangrijk was.¹⁹⁹ Daniel gaf aan dat het verzorgen van zijn gezin en de ontwikkeling van zijn vrouw en dochter belangrijk waren. Bij vraag 4 gaf hij aan dat vrienden en familie voor hem belangrijk waren en dat hij het echt heel belangrijk vond om tijd met familie te kunnen doorbrengen en op de hoogte te zijn van wat er leeft.²⁰⁰

Erik wilde uiteindelijk kinderen en dacht dat hij misschien iets meer waarde hechtte aan getrouwd zijn dan vrienden van hem, omdat hij als één van de weinigen al getrouwd was.²⁰¹ Hij hoopte ook meer deel te worden van een community in zijn omgeving, met name omdat hij zag hoeveel voldoening en plezier zijn ouders haalden uit hun (jongeren)werk in de kerk. Hij had zich een beetje afzijdig gehouden van de community van de studentenflats waar hij woonde, omdat hij eigenlijk niet verwacht had daar voor lange tijd te wonen en omdat er een grote turnover was binnen deze gemeenschap.²⁰² Voor Floor was een goede band met vrienden belangrijk. Ze gaf aan dat het voor haar belangrijk was om te weten dat je op een vriend(in) kunt rekenen “wat er ook gebeurt”.²⁰³ Bij George waren er indicaties dat hij stabiliteit waardeerde in persoonlijke relaties en het niet zo prettig vond om steeds nieuwe relaties op te doen.²⁰⁴ Harald gaf aan dat hij selectief was als het ging om vriendschap en liever een selecte groep vrienden had dan een grote groep kennissen. Tegelijkertijd was sociaal zijn voor hem belangrijk en was zijn moeder inspirerend voor hem omdat ze een mensen-mens is en snel sociale contacten kan maken.²⁰⁵

¹⁹⁵ I2:A2; I6:A12.

¹⁹⁶ I1:A4.

¹⁹⁷ I2:A2.

¹⁹⁸ I2:A4.

¹⁹⁹ I3:A2.

²⁰⁰ I4:A2, A4.

²⁰¹ I5:A2, A7.

²⁰² I5:A10.

²⁰³ I6:A7.

²⁰⁴ I7:A1.

²⁰⁵ I8:A1, A8, A11, A14.

3.2 Waardenverandering, opvoeding en vrienden

De geïnterviewden werden ook gevraagd of wat zij belangrijk vonden door de tijd heen veranderd was, wat hun vrienden belangrijk vinden en wat hun ouders belangrijk vonden om hun mee te geven in de opvoeding. In hun antwoorden waren er vaak duidelijke tekenen van zowel continuïteit als discontinuïteit, verschil alsook overeenkomst. Anna dacht dat wat zij belangrijk vond in bepaalde opzichten wel was veranderd en in andere opzichten niet. Nu vond ze het bijvoorbeeld belangrijker dan als kind om een prettige leefomgeving, een goede vriendengroep, en een hele leuke opleiding of baan te hebben. Voor haar ouders was het belangrijk om haar hun christelijke geloof mee te geven en daarnaast een stuk gastvrijheid of openheid voor anderen, “een open huis hebben voor wie dan ook”. Vooral dit laatste had ze duidelijk overgenomen en ze verbond het met haar waarden van openheid en vriendelijkheid. Ze gaf aan dat geloof belangrijk was voor haar maar dat ze nog steeds zoekend was naar haar geloof. Bovendien noemde ze geloof niet bij de vraag naar welke waarden of lessen ze haar kinderen mee zou willen geven. Voor haar vrienden waren geluk, succesvol zijn in hun baan en goed geld verdienen belangrijk. Dit waren zaken die Anna zelf niet genoemd had en ze leek er ook een complexe, ‘ja en nee’, relatie mee te hebben. Ze noemde deze zaken ook niet bij vraag 8.²⁰⁶

Ben beantwoorde vraag 5 ook met ‘ja en nee’. Hij sprak over een concretisering van wat hij belangrijk vond en van verschuiving van focus op wat anderen belangrijk vinden naar wat hij zelf belangrijk vond. Zijn ouders vonden het belangrijk om in de opvoeding een stukje geloof mee te geven en ook waarden en normen die daarbij horen, zoals eerlijkheid, behulpzaamheid, rechtvaardigheid en naastenliefde. Eerlijkheid en behulpzaamheid had Ben zelf al genoemd als belangrijke principes en hij dacht dat de grote principes meegegeven in de opvoeding er echt wel bij hem waren ingetrokken. Christelijk geloof was ook belangrijk voor hem, en hij zou dit ook willen meegeven aan zijn kinderen, wel was hij misschien wat “progressiever” dan zijn ouders, of in ieder geval had hij over een heleboel dingen nog niet zo’n duidelijke mening terwijl zijn ouders daar wel een “redelijk strakke” mening over hadden. Ben wist niet zo goed waar zijn vrienden zich concreet bevonden wat betreft waarden, maar dacht wel dat een aantal dingen die hij zelf belangrijk vond in meer of mindere mate ook door hen belangrijk werden gevonden.²⁰⁷

Charlotte gaf aan dat ze als kind en puber heel erg naar persoonlijk vrijheid streefde en dat dit nu minder het geval was en dat ze nu het ook geen probleem vond om verantwoordelijkheid te hebben. Ook streefde ze nu meer naar verbinding met anderen en naar het verbinden van anderen. Voor haar ouders waren zelfstandigheid, je eigen geld verdienen, voor jezelf kunnen zorgen en eerlijkheid belangrijk. Deze zaken vond zij zelf ook belangrijk, maar zij was iets minder van het keihard werken en iets meer van het lekker eten en kunnen uitslapen. Voor sommige vrienden van Charlotte waren autonomie en artistieke ontwikkeling belangrijk, terwijl anderen juist zorg en familie erg belangrijk vonden. Zij zelf zat er een beetje tussenin en vond het allemaal wel belangrijk. Bepaalde waarden uit haar eigen opvoeding zou ze ook mee willen geven aan haar kinderen, maar ze noemde ook nieuwe dingen, zoals het goed luisteren naar je eigen intuïtie.²⁰⁸

²⁰⁶ I1:A5-6, A8

²⁰⁷ I2:A5-8.

²⁰⁸ I3:A5-8.

Daniel vertelde dat het principe van niet (te snel) oordelen meer naar de voorgrond was gekomen in de afgelopen jaren, doordat hij meer bewust was geworden dat mensen soms veel meer “onmogelijkheden” in hun leven tegenkomen dan je zou verwachten. Zijn ouders vonden het belangrijk om hem christelijk geloof, nuchterheid in het leven, zorg voor elkaar, interesse voor elkaar en behulpzaam zijn mee te geven in de opvoeding. Dit waren zaken die hij had overgenomen. Veel van Daniel’s vrienden hadden eigenlijk wel, zo gaf hij aan, dezelfde normen en waarden. Bij vraag 8 gaf hij aan weer bij dezelfde dingen uit te komen die hij eerder had genoemd. Daarnaast noemde hij een bepaalde onafhankelijkheid en openheid naar het leven. Er leek bij Daniel veel continuïteit te zijn tussen de waarden van zijn opvoeding, zijn eigen waarden en de waarden die hij zelf mee zou willen geven in de opvoeding van zijn kinderen.

Erik gaf aan dat wat hij belangrijk vond veranderd was door de tijd heen. Hij was realistischer, maar ook cynischer geworden over de wereld. Door ervaringen in werk was hij het belangrijker gaan vinden dat mensen eerlijk waren tegenover hem over wat ze moeilijk vonden. Wat betreft zijn opvoeding waren er duidelijke tekenen van zowel continuïteit alsook discontinuïteit. Zijn ouders hadden dingen zoals geloof in God, serieus meedoen op school, meedoen aan kerkelijke activiteiten en contact met vrienden genoemd voorafgaand aan het interview, terwijl hij zelf de principes van kritisch zijn en verantwoordelijkheid nemen voor jezelf noemde als de twee belangrijkste dingen die hij had meegekregen. Deze twee waarden zou hij ook willen meegeven in de opvoeding van zijn kinderen, terwijl de waarden van geloof en kerkelijke betrokkenheid niet werden genoemd. Erik gaf aan dat wat vrienden van hem belangrijk vonden behoorlijk verschilden. In zijn antwoord benoemde hij ook verschillen tussen hemzelf en vrienden van hem.²⁰⁹

Bij Floor was in de afgelopen jaren de focus van haar aandacht een beetje verschoven van haar omgeving naar haarzelf. Ze had een christelijke opvoeding gehad en de daarbij horende normen en waarden meegekregen, maar ze was pas een paar jaar geleden echt tot geloof gekomen. Dit leek min of meer samen te vallen met het opzeggen van haar baan, het stoppen met haar oude studie en de keuze voor journalistiek. Vanuit haar opvoeding had ze vooral de principes van respect voor elkaar en altijd positief zijn meegekregen. Thuis had ze wel een beetje de ruimte gemist om haarzelf te zijn en haar eigen keuzes te maken en ze hoopte haar kind of kinderen mee te kunnen geven dat ze echt helemaal kunnen zijn wie ze zijn. Floor deelde bepaalde waarden met haar beste vriendin, die ook heel erg gehecht is aan eerlijkheid en waardevolle relaties met anderen.²¹⁰

George was volgens hemzelf aardig stabiel in zijn overtuigingen en zijn principes van vriendelijkheid en onafhankelijkheid/zelfstandigheid leken duidelijk terug te gaan naar zijn opvoeding. Er leek ook veel overlap te zijn tussen de waarden die hij zelf had meegekregen en de waarden die hij mee zou willen geven aan zijn kinderen. Toch was er in zijn middelbare schooltijd een keerpunt dat mogelijk wijst op een verandering in waarden, of in ieder geval een herwaardering van school en leren. Ook noemde hij bij vraag 8 een principe (niet oordelen over mensen die je niet kent) die nog niet aan de orde was gekomen, al past het natuurlijk wel goed bij de nadruk op vriendelijk zijn. George gaf aan dat er veel overlap was tussen hem en zijn vrienden, maar hij had wel een hele goede vriend die economisch een stuk rechtser

²⁰⁹ I5:A5-8.

²¹⁰ I6:A1, A6-8.

was, wat heel interessant was voor hem omdat die vriend daar goede argumenten voor had.²¹¹ Harald was gelijkwaardigheid belangrijker gaan vinden door gesprekken die hij had gehad in de context van zijn werk en onderzoek, zelf kwam hij uit een witte, welvarende omgeving waar hij niet zo veel met racisme en discriminatie geconfronteerd was geweest. Zijn ouders waren nominaal protestants en ze gingen als gezin niet veel naar de kerk, maar hij had wel waarden meegekregen verbonden aan het geloof. Zijn ouders vonden onderwijs, je best doen op school, familie, respect, en je een beetje houden aan de regels belangrijk. Zijn ouders verschilde ook wel van elkaar, zijn moeder was bijvoorbeeld socialer. Sommige dingen leken terug te komen in Haralds antwoord op vraag 8. Hij gaf bijvoorbeeld aan zijn kinderen de waarden van respect voor ouders en sociaal zijn bij te willen brengen, maar het is niet helemaal duidelijk hoeveel overlap er is omdat hij andere terminologie gebruikt. Opmerkelijk genoeg noemde hij de principes van gelijkwaardigheid en rechtvaardigheid, die hij zelf belangrijk vond, niet bij vraag 8.²¹²

3.3 Interesses, inspiratie en idealen

Uiteenlopende interesses

De geïnterviewden bleken uiteenlopende interesses te hebben. Anna was geïnteresseerd in muziek, maar ook in criminaliteit en specifiek in hoe mensen zover konden komen om zware misdrijven te begaan. Daarnaast was ze geïnteresseerd in trauma's en het effect daarvan op mensen. Ze dacht dat deze interesse misschien voor een deel voortkwam uit het zelf meemaken van trauma als kind. Verder was ze geïnteresseerd in racisme, onder andere vanwege gebeurtenissen vorig jaar in de VS.²¹³ Ben was geïnteresseerd in het vinden van een goede balans tussen rust en werk, wat te maken had met zijn burn-out, en daarnaast in het verbinden van film en theologie.²¹⁴ Charlotte was bezig met de vraag wie ze wilde zijn en hoe ze bepaalde dingen uit het verleden een beetje kon loslaten.²¹⁵ Daniel was geïnteresseerd in onderwijs, wat gelinkt was aan zijn werk in het onderwijs. Ook was hij geïnteresseerd in theologische thema's.²¹⁶

Erik was geïnteresseerd in de theorie dat we leven in een simulatie, onder andere vanwege zijn werk als software engineer en zijn studie, waarin het uitvogelen van "de wiskunde van organische systemen" een belangrijke plek had gehad. De realisatie dat dingen meetbaar zijn leidde voor hem tot een deterministisch vraagstuk, maar daar probeerde hij niet al te veel over na te denken. Daarnaast had Erik een tijd nagedacht over nihilisme, waarmee hij doelde op opvattingen dat het leven geen zin heeft en dat het uiteindelijk niet echt uitmaakt wat je doet, ideeën die in zijn ogen extreem destructief zijn, omdat ze leiden tot een apathische houding. Absurdisme, gerelateerd aan absurdistische humor en absurdistisch gedrag, vond hij een veel prettigere filosofie. Hij leek hierin een aansprekend alternatief te vinden voor een hele wiskundige en berekende houding. Erik had zich ook bezig gehouden met de vraag waarom hij

²¹¹ I7:A3, A5-8.

²¹² I8:A3, A5-6, A8.

²¹³ I1:A9-10.

²¹⁴ I2:A9-10.

²¹⁵ I3:A9-10.

²¹⁶ I4:A9-10.

zich heel veel zorgen had gemaakt toen er na afloop van zijn studie weinig werk was te vinden in zijn eigen vakgebied. Hij beseftte zich nu dat de plannen van veel mensen niet uitkomen.²¹⁷

Floor had zich juist veel bezig gehouden met materialisme, wat hier min of meer verwijst naar een overwaardering van spullen. Ze had gemerkt dat ze veel bezig was geweest met spullen gebruiken om leegtes in haar leven op te vullen en dat ze soms meer waarde hechtte aan spullen dan aan haarzelf of mensen om haar heen. Verder had ze zich een aantal jaren geleden verdiept in de bio-industrie en was ze heel bewust vegetariër geworden. Hierbij lijken vrienden en contacten die zich bezighielden met de bio-industrie een betekenisvolle rol te hebben gespeeld. Ze was ook geïnteresseerd in de journalistieke wereld en daarnaast in (het helpen van) kinderen van ouders met psychische problemen.²¹⁸ George gaf aan dat zijn interesses aansloten op zijn studie en dat hij heel erg geïnteresseerd is in geschiedfilosofie, wat gaat over de aard van de geschiedenis en hoe het denken over de geschiedenis verandert. Hij gaf aan dat een verandering in onze ideeën over de geschiedenis een verandering kunnen betekenen voor ons wereldbeeld. Hij zou zich ook willen verdiepen in ethiek en filosofie in meer algemene zin, maar daar had hij nog niet echt te kans voor gehad. Verder was George geïnteresseerd in klimaatverandering, waar hij een boek over aan het lezen was.²¹⁹ Harald, tot slot, had zich beziggehouden met racisme en discriminatie, onder andere vanwege zijn werk en onderzoek. Rondom de verkiezingen had hij zich verdiept in de politiek en daarnaast volgde hij het coronanieuws. Ook was hij geïnteresseerd in het mentaal welbevinden van jongeren.²²⁰

Inspirerende mensen

Bij vraag 9, wat ging over inspirerende mensen of voorbeeldfiguren, werden vaak familieleden en mensen uit de directe omgeving genoemd. Harald noemde twee collega's en zijn moeder. De eerste collega noemde hij vanwege haar enthousiasme en omdat zij anderen energie gaf en de andere collega vanwege het aan de kant zetten van haar eigenbelang. Zijn moeder noemde hij vanwege haar openheid naar anderen en omdat ze een mensen-mens is en in staat is om snel sociale contacten te leggen.²²¹ Erik noemde zijn oma en zijn ouders, in het bijzonder zijn vader, en daarnaast een professor waarvan hij les had gehad. Zijn oma noemde hij om verschillende redenen, onder andere omdat ze na het overlijden van haar man (alleen) de kinderen had opgevoed en verzorgd, altijd heel veel voor anderen had gedaan en tegen de wensen van familieleden in verpleegkundige was geworden, wat Erik zag als een inspirerende breuk met maatschappelijke rollen. Erik noemde zijn vader vanwege zijn nieuwsgierigheid en omdat hij plezier haalt uit het leren van dingen en delen van kennis. De professor noemde Erik vanwege diens laagdrempeligheid, passie, directheid en efficiëntie.²²²

Charlotte noemde de feministische schrijvers Gloria Jean Watkins (belle hooks) en Chimamanda Ngozi Adichie en daarnaast haar ouders. Watkins and Adichie noemde ze omdat ze krachtige vrouwen zijn, prachtig kunnen schrijven en daardoor hun "ideologieën" kunnen verspreiden, iets wat Charlotte ook

²¹⁷ I5: A9-10.

²¹⁸ I6: A9-10.

²¹⁹ I7: A9-10.

²²⁰ I8: A9-10.

²²¹ I8: A11.

²²² I5: A11.

graag zou doen. Ze noemde haar ouders omdat die uit een arm, laagopgeleid gezin komen en daaruit zijn opgeklommen door hun studies en door heel veel te werken. Ook hadden haar ouders gezorgd dat Charlotte en haar broertje nooit tekort kwamen, maar ook niet verwend zijn geraakt. Ze gaf aan dat het haar “ontzettend moeilijk” leek om uit zo’n situatie te komen, zo veel op te bouwen en er ook in te slagen het door te geven.²²³ Ben gaf aan dat zijn ouders voorbeeldfiguren waren voor hem, vanwege de manier waarop ze in hun huwelijk staan, met elkaar en anderen omgaan en hun geloofsleven vormgeven. Daarnaast verwees hij naar een groep filmmakers op YouTube die “van de grond af” zijn begonnen en ondertussen een mooie filmstudio hebben gebouwd.²²⁴ Anna noemde haar zus, omdat ze in de politiek heeft gezeten, veel weet van sociale kwesties en ook buiten haar studie om veel heeft geleerd, en haar broer, vanwege zijn harde werk aan zijn studie.²²⁵

George, Daniel en Floor noemde geen familieleden of mensen uit hun directe omgeving. Voor George was de schrijver Frans Kafka inspirerend, omdat hij het op de één of andere manier voor elkaar kreeg om, ondanks zijn psychologische problemen en werk overdag, één van de belangrijkste literaire werken (in de ogen van George) te schrijven.²²⁶ Daniel verwees naar C.S. Lewis, Moeder Teresa en Martin Luther King. Wat hem in ieder geval aan de laatste twee aansprak was het overhebben voor een goed doel of medemens en de bereidheid om hun hele leven daarvoor in te zetten.²²⁷ Floor noemde een journalist en een presentatrice die zij geïnterviewd had. De journalist noemde ze omdat hij heel erg voor kwaliteitsjournalistiek stond en de presentatrice noemde ze vanwege haar “positieve levensstijl”, gekenmerkt door een focus op hoe ze zichzelf zo positief mogelijk kan blijven ontwikkelen.²²⁸

Quotes & boeken

Vraag 12 sloot maar beperkt aan bij hoe de geïnterviewden leefden. Het was voor Anna een moeilijke vraag, maar ze had wel een quote opgezocht die ze mooi vond: “A journey of a thousand miles begins with a single step”. Dit betekende voor haar dat het nemen van een eerste stap al bijzonder genoeg was.²²⁹ Ben had in zijn voorbereiding op deze vraag simpelweg ‘nee’ neergezet. Hij was niet zo van de uitspraken en motto’s. Hij gaf aan dat de Bijbel een belangrijk boek is, maar op dat moment niet zo’n heel belangrijkere rol speelde in zijn leven. Hij was ook niet echt van het boeken lezen en kon niet echt een specifieke film noemen die hem geïnspireerd had.²³⁰ Charlotte noemde bij deze vraag de uitspraak “no guts, no glory”. Ze gaf aan dat er lef voor nodig was om sommige dingen te doen die ze deed en dat zonder dat lef je wellicht een minder rijk leven zou hebben. Ze noemde ook het boek *Slakken* van Florian Werner, wat ze een mooi, kalmerend en informatief boekje vond.²³¹

²²³ I3:A11.

²²⁴ I2:A11.

²²⁵ I1:A11.

²²⁶ I7:A11.

²²⁷ I4:A11.

²²⁸ I6:A11.

²²⁹ I1:A12.

²³⁰ I2:A12.

²³¹ I3:A12.

Daniel noemde de Bijbel, maar gaf aan dat hij verder niet een speciale quote of speciaal boek had. Erik las een stuk voor uit een speech van Jim Carrey en legde speciale nadruk op het eerste gedeelte: “Now fear is going to be a player in your life, but you get to decide how much...” Hij gaf aan dat angst inderdaad een rol had gespeeld in zijn leven in het afgelopen jaar, specifiek in de context van het zoeken naar een baan. Hij was bang geweest om in een vergelijkbare situatie als die van zijn moeder terecht te komen, die zich had laten omscholen en dat later eigenlijk heel jammer vond. In zijn geval beviel het werk echter wel en hij verbond aan de quote een principe van jezelf afvragen of je een keuze aan het maken bent omdat je het leuk vindt of omdat je bang bent voor de alternatieven.²³² Voor Floor was het boek *Houd me vast* van Sue Johnson belangrijk, onder andere vanwege het scheiden van haar ouders en het feit dat ook in haar omgeving mensen het moeilijk vinden om bij elkaar te blijven. George noemde bij deze vraag het dagboek van Kafka, waarin staat dat het allerbelangrijkste is dat je jouw eigen fascinaties genadeloos blijft volgen.²³³ Hij gaf aan dat het voor hem een belangrijk principe was om als je ergens geïnteresseerd in bent datgene achterna te gaan en hij dacht dat een mens hier zijn levensgenot uit zou kunnen krijgen.²³⁴ Harald noemde de motto *carpe diem* (‘pluk de dag’) in zijn antwoord. Hij was niet zo van de toekomst plannen en ook niet zo van het lezen, maar had wel een tijdje geleden de Lord of the Rings boeken van J.R.R. Tolkien gelezen en voor hem was de onvoorwaardelijke liefde van Samwise (één van de karakters) bijzonder.²³⁵

Karakter & idealen

Vragen 13-15 hadden betrekking tot karakter en/of persoonlijke idealen. Anna gaf aan dat ze meer sociaal en minder verlegen zou willen zijn, omdat dat haar tegen hield en het moeilijk maakte voor haar om in nieuwe omgevingen vriendschappen te sluiten. Ook zou ze meer zelfverzekerd willen zijn, omdat niet zo zelfverzekerd zijn haar tegen hield in school en werk. Daarnaast zou ze ijverig willen zijn en beter willen zijn in het samenwerken in groepjes zodat zij niet uiteindelijk alles hoefde te doen. Anna zou door de mensen om haar heen herinnerd willen worden als een warm, vriendelijk en behulpzaam persoon en een luisterend oor voor mensen met problemen.²³⁶ Ben zou meer sociale energie en meer energie in het algemeen willen hebben. Daarnaast zou hij wat relaxter willen zijn en wat rustiger willen kunnen omgaan met zorgen, zodat hij er niet lam door gelegd wordt. Hij zou herinnerd willen worden als een inspirator op het gebied van film en theologie en het toegankelijk maken van theologische kennis. Verder zou hij herinnerd willen worden als een goede man en vader en als iemand die voor je klaarstaat.²³⁷

Charlotte gaf aan dat ze minder snel en hard zou willen oordelen en in staat zou willen zijn om commentaar of negatief gedrag van anderen makkelijker los te laten en minder vergeldingsdrang te hebben. Ze zou herinnerd willen worden als een volledig, liefdevol, krachtig, doortastend en rechtvaardig persoon die heel duidelijk haarzelf is in de zin van een duidelijke eigen identiteit heeft.²³⁸ Daniel zou zijn perfectionisme wat los willen laten en sneller dingen willen kunnen afronden. Verder zou hij vrijmoediger

²³² I5:A12.

²³³ I6:A12.

²³⁴ I7:A12.

²³⁵ I8:A12.

²³⁶ I1:A13-15.

²³⁷ I2:A13-15.

²³⁸ I3:A13-15.

willen zijn en zich minder willen aantrekken van hoe anderen over iets denken. Hij zou herinnerd willen worden als een vriendelijk persoon die aandacht voor je had en ook als iemand die volgehouden heeft om op God te vertrouwen en het ook belangrijk vond om met anderen over het geloof in gesprek te zijn.²³⁹ Erik zou in de context van werk makkelijker dingen willen kunnen accepteren zoals ze zijn. Daarnaast gaf hij aan dat hij graag zorgelozer zou willen zijn. Erik antwoordde op de vraag hoe hij herinnerd zou willen worden in eerste instantie 'niet'. Hij koppelde de vraag aan het idoliseren van personen en de vraag was volgens hem geworteld in 'ego' en in het verlangen om te blijven bestaan. Dat hoefde voor hem niet. Wat volgens hem waardevol was zijn de daden van iemand en de dingen die diegene uitdraagt. Hij leek negatief te staan tegenover het opstellen van doelstellingen om herinnerd te worden in plaats van in het heden te doen wat goed is. Wel leek hij open te staan voor herinnerd worden als onderdeel van een gebeurtenis.²⁴⁰

Floor zou wat minder een bewijsdrift willen hebben. Ze gaf aan dat ze al van jongs af aan anderen wil laten zien dat het goed met haar gaat of dat ze iets heel goed kan. Deze bewijsdrift was iets dat haar soms belemmerde en ze wilde hierin wat zelfstandiger worden en wat minder gericht zijn op wat anderen van iets vonden. Ze wilde ook geduldig, spontaan, vrolijk en in haar werk gemotiveerd zijn. Bij vraag 15 citeerde ze een stukje uit een rubriek in Trouw waarin de schrijver aangaf dat hij dacht dat het er niet om ging of mensen hem wel of niet goed herinneren, maar dat hij onderweg een paar koppen positief had weten te raken. Dit sprak haar heel erg aan en ze hoopte dat ze iets positiefs achter zou kunnen laten of mensen positief zou kunnen raken.²⁴¹ George gaf aan dat hij een sterke neiging tot uitstellen had en dat hij een (meer) gedisciplineerd mens zou willen zijn. Daarnaast was basale vriendelijkheid voor hem belangrijk alsook het meer stilstaan bij je eigen geweten dan bij dat van anderen. Zijn eerste neiging bij vraag 15 was om aan te geven dat het hem niet zoveel zou uitmaken, iets wat gegrond was in zijn opvatting dat hij er toch niets meer van zou merken. Toch was het ook prettig om herinnerd te worden als een gewetensvol en aardig mens, die in ieder geval bij een groepje mensen iets positiefs teweeg had gebracht.²⁴² Harald gaf aan dat hij wel wat theoretischer zou willen zijn en dat hij de karaktereigenschappen van vriendelijkheid, empathisch zijn, onbevooroordeelde nieuwsgierigheid, energie, enthousiasme en sociaal zijn graag zou willen hebben. Hoe hij herinnerd wilde worden had niet zo veel te maken met werk, hij wilde herinnerd worden als een goede ouder.²⁴³

²³⁹ I4:A13-15.

²⁴⁰ I5:A13-15.

²⁴¹ I6:A13-15.

²⁴² I7:A13-15.

²⁴³ I8:A13-15.

4. Analyse

Waar de bovenstaande paragraaf zich kenmerkte door het *rapporteren* van resultaten van het interviewonderzoek, staat in deze paragraaf het *analyseren* van de resultaten centraal. Dit zal ik onder andere doen in het licht van hoofdstuk 1 waarin recent waardenonderzoek in Nederland besproken is.

4.1 Waarden

Één van de onderzoeken die in hoofdstuk 1 aan de orde komt is een vijfjaarlijks waardenonderzoek onder middelbare scholieren waarbij de jongeren een lijst met 23 waarden voorgelegd kregen. Het is interessant om deze lijst met waarden te vergelijken met een lijst van 27 waarden die voortkomt uit mijn interviews. In de tabel hieronder staan beide lijsten weergegeven, waarbij de lijst van het scholierenonderzoek is gerangschikt op score (hoog-laag). Bij de lijst op basis van de interviews is verwezen naar interviews met duidelijke indicaties dat de geïnterviewde de waarde heeft. Alleen waarden met meervoudige attestatie staan vermeld.

Waardenlijst 1: Interviews	Waardenlijst 2: Scholierenonderzoek
1. Eigen identiteit (C, D)	I. Blij met jezelf
2. Jezelf kunnen zijn (D, F)	II. Van het leven genieten
3. Autonomie (C, F)	III. Vrij en onafhankelijk zijn
4. Zelfstandigheid (A, C, G)	IV. Een gelukkig relatie hebben
5. Persoonlijke ontwikkeling (C, F)	V. Een goed mens zijn
6. Onafhankelijkheid (D, F, G)	VI. Rechtvaardig zijn
7. Leren (A, C, F, E)	VII. Altijd klaar staan voor anderen
8. Kritisch zijn (E, G)	VIII. Mensen helpen die in moeilijkheden zitten
9. Niet (te snel) oordelen (D, G)	IX. Seksualiteit beleven
10. Eerlijkheid (C, F, B, D, E)	X. Je plicht doen
11. Transparantie (D, E)	XI. Je inzetten voor een rechtvaardige maatschappij
12. Openheid (A, D, F, H)	XII. Genieten van de natuur
13. Sociaal zijn (A, H)	XIII. Leven voor een gezin
14. Vriendelijkheid (A, G, D, H)	XIV. Veel geld verdienen
15. Empathie (E, G)	XV. Grotere gelijkheid in de maatschappij bevorderen
16. Behulpzaamheid (A, B, D, F)	XVI. Kinderen hebben
17. Zorg (B, D)	XVII. Genieten van stille momenten
18. Rechtvaardigheid (B, C, H)	XVIII. Open staan voor dingen buiten deze wereld
19. Gelijkwaardigheid (A, H)	XIX. Een hoge positie in de maatschappij hebben
20. Werk (A, B, C, E)	XX. Getrouwd zijn
21. Goede band met familieleden (A, D)	XXI. Geloof hebben
22. Getrouwd zijn (B, E)	XXII. Vertrouwen hebben in God, Allah of een andere hogere werkelijkheid

23. Duurzame relatie (F, G)	XXIII. Een leven begeleid door God, Allah of een andere hogere macht
24. Kinderen hebben (D, E, G)	
25. Goede vriendschappen (A, F, H)	
26. Contact met anderen (B, C)	
27. Christelijk geloof (B, D, F)	

Figuur 3: Waardenlijst 1 & Waardenlijst 2

Het eerste wat misschien opvalt is dat beide waardenlijsten best wel van elkaar verschillen. Het verschil zit bovendien niet louter in marginale waarden. Eerlijkheid en vriendelijkheid, beide sterk geattesteerde waarden in de interviews, komen niet terug in waardenlijst 2 en de twee hoogst scorende waarden van die lijst (I en II) komen allebei niet terug in lijst 1. Ik denk dat beide lijsten elkaar niet zozeer *tegenspreken* als *aanvullen*. Waardenlijst 1 mist bijvoorbeeld een beetje een maatschappelijke dimensie die wel iets meer terugkomt in waardenlijst 2. Dat gezegd hebbende, ik denk dat er goede aanwijzingen zijn dat de focus van jonge Nederlanders over het algemeen meer ligt bij henzelf en hun directe omgeving dan op de Nederlandse maatschappij als geheel, zo scoren duidelijk maatschappelijke waarden vrij laag in het scholierenonderzoek (zie XI en XV). Het is wellicht verleidelijk om in deze context te spreken van tekenen van individualisme onder jonge Nederlanders, maar de resultaten van de interviews en het scholierenonderzoek spreken ook duidelijk van een geven om anderen. Als men de resultaten toch wil verbinden met individualisme, dan raad ik aan om te spreken van een *sociaal individualisme*, om in ieder geval enigszins recht te doen aan sterke waarden zoals openheid, eerlijkheid, vriendelijkheid, behulpzaamheid en vriendschap.

Verder is het inderdaad opvallend dat waarden die heel duidelijk te maken hebben met geluk, blijdschap en van het leven genieten, waarden die verband houden met de hedonistische waardeoriëntatie van het SOCON onderzoek, een beetje lijken te missen in de eerste lijst, terwijl ze heel prominent aanwezig zijn in de tweede lijst (zie bijvoorbeeld I, II en IV). Ik denk echter dat dit deels te verklaren is vanuit het idee dat zulke waarden zich op een dieper niveau bevinden, of mensen nauwer aan het hart liggen, en dus minder snel ter sprake komen, zelfs in een redelijk diepgaand interview, tenzij er vrij direct naar gevraagd wordt.²⁴⁴ Dat gebeurt wel, min of meer, bij het scholierenonderzoek en dan blijken ze zeer hoog te scoren (al geldt dat niet voor XII en XVII). De opvatting dat ‘gelukkig zijn’ hoog staat in de waardenhiërarchie van veel mensen is voor mij erg plausibel, al is de *evidence* daarvoor bij de interviews vrij beperkt. Ik vermoed dat een aantal zaken die wel als belangrijk genoemd zijn, bijvoorbeeld onafhankelijkheid en zelfstandigheid, deels belangrijk zijn voor de geïnterviewde omdat ze gezien worden als instrumenteel voor persoonlijk geluk en blijdschap. Een aanwijzing hiervoor is te vinden in het interview met Ben. Aan het einde van het interview vertelde ik dat er sterke indicaties zijn dat gelukkig zijn heel belangrijk is voor mensen. Daarop gaf hij aan dat achter zijn doel van “huisje-boompje-beestje” het idee zat dat als je dat behaald had, je gelukkig zou zijn.²⁴⁵ Verder gaf George aan dat hij dacht dat het bereiken van zijn doel van

²⁴⁴ Overigens gaf Anna wel aan dat gelukkig zijn voor haar belangrijk is, zie I1:A7.

²⁴⁵ I2:A16.

een boek schrijven hem gelukkig zou maken of een completer leven zou geven.²⁴⁶ Of 'gelukkig zijn' inderdaad vaak een achterliggende waarde is zou verder onderzocht kunnen worden. Mocht dat zo blijken te zijn, dan kan er nog een verdere vraag gesteld worden: Zou 'gelukkig zijn' zo belangrijk moeten zijn voor mensen?²⁴⁷

Overigens zijn er weldegelijk overeenkomsten tussen de twee waardenlijsten. De waarde 'vrij en onafhankelijk zijn' scoorde hoog bij de scholieren en de vergelijkbare waarden 'autonomie', 'onafhankelijkheid' en 'zelfstandigheid' zijn goed geattesteerd onder de geïnterviewden. Bij vijf van de interviews waren er duidelijke aanwijzingen dat de geïnterviewde één of meerdere van deze waarden had. De familiale waarden van getrouwd zijn en kinderen hebben komen ook voor in beide lijsten. De gerelateerde familiale waarde van goede familiebanden hebben zou een goede aanvulling zijn op de lijst van het scholierenonderzoek. Resultaten van de European Values Study (EVS) geven aan, zoals we gezien hebben, dat familie (en vrienden) voor veel jonge Nederlanders belangrijk zijn. Dat de twee eerste familiale waarden niet zo hoog scoorden bij de scholieren maar wel een redelijke attestatie hebben in de interviews heeft wellicht te maken met een verschil in leeftijd en opvoeding. Behulpzaamheid en het helpen van anderen leken belangrijk te zijn voor veel van de geïnterviewden en waarden die daarmee te maken hebben scoorden redelijk bij de scholieren (zie VII en VIII). Rechtvaardig zijn scoorde bij de scholierenonderzoek op plek zes. In drie interviews waren er duidelijke indicaties dat rechtvaardigheid belangrijk werd gevonden. Er is ook enige overlap tussen beide waardenlijsten op het gebied van geloof, al geeft het scholierenonderzoek een realistischer beeld van de waardering van (christelijk) geloof onder jonge Nederlanders in het algemeen. Bij EVS 2017 gaf zo'n 26 procent aan dat religie belangrijk was in hun leven en slechts een kleine tien procent gaf aan dat ze het belangrijk vonden dat kinderen thuis geloof leren.

De relatie tussen de waardenlijst voortkomend uit de interviews en de christelijke godsdienst is een interessante. Voor Ben, Daniel, Floor en Harald was er duidelijk een relatie tussen het christelijk geloof en bepaalde waarden, al was het bij Floor en Harald niet helemaal duidelijk om welke waarden het precies ging. Ben noemde eerlijkheid, behulpzaamheid, rechtvaardigheid en naastenliefde. Daniel sprak over een waardering van eerlijkheid en recht, eigenheid en authenticiteit.²⁴⁸ In het vorige hoofdstuk zagen we dat Arnold Enklaar binnen zijn lijst van twaalf Nederlandse waarden vier christelijke waarden onderscheidde, namelijk: heil (betere toekomst mogelijk), schuld (verantwoordelijkheid), naastenliefde (helpen van mensen in nood) en waarheid (eerlijkheid, transparantie en realisme).²⁴⁹ Toch waren er duidelijke aanwijzingen dat geïnterviewden met een niet-christelijke achtergrond (Charlotte en George) of een complexe of afstandige relatie met het geloof (Anna, Erik en Harald) één of meerdere 'christelijke' waarden zoals eerlijkheid, behulpzaamheid en rechtvaardigheid deelden. Dit is te verwachten als de strekking van het boek *Dominion* van de Engelse historicus Tom Holland klopt. Voor Holland wordt

²⁴⁶ I6:A2.

²⁴⁷ Dat brengt ons bij thematiek die Dirk De Wachter aansnijdt in zijn *De kunst van het ongelukkig zijn*. Dirk De Wachter, *De kunst van het ongelukkig zijn* (Leuven: Lannoo Campus, 2019).

²⁴⁸ I2:A6; I4:A7; I6:A1; I8:A6.

²⁴⁹ Enklaar, *Nederland*, 31-46.

iedereen in Westerse landen, bewust of onbewust, beïnvloed door het christendom en zijn zelfs 'seculiere' waarden grotendeels te traceren tot het christendom.²⁵⁰

Maar hoe zit het dan met waarden zoals autonomie, onafhankelijkheid, zelfstandigheid, kritisch zijn en zelfs gelijkwaardigheid? Zijn dit niet juist fundamenteel onchristelijke waarden, waarden die samenhangen met de Verlichting, latere filosofische en socio-politieke bewegingen en de afname van christelijke invloed in Europa? Het zijn inderdaad waarden die we over het algemeen niet sterk associëren met de christelijke godsdienst, maar wel met de Verlichting en latere bewegingen. De term 'autonomie' is sterk geassocieerd met de Verlichtingsfilosoof Immanuel Kant.²⁵¹ Zoals welbekend was 'vrijheid, gelijkheid en broederschap' één van de motto's van de Franse Revolutie. Individuele vrijheid wordt ook sterk geassocieerd met politiek liberalisme, wat volgens de Belgische psychiater Dirk De Wachter wortels heeft in de Verlichting. Politiek liberalisme is volgens hem de dominante ideologie in Europa en Noord-Amerika.²⁵²

Toch hebben de genoemde waarden een minder antithetische relatie met de christelijke religie dan men misschien zou zeggen. Als het gaat om zelfstandigheid en onafhankelijkheid, dan merken we op dat Paulus al mensen instrueerde om hun eigen brood te verdienen zodat ze van niemand afhankelijk zouden zijn (1 Th 4:11-12). Bovendien is voor Paulus een bepaald soort vrijheid duidelijk positief (2 Kr 3:17, Gl 5:1). Met betrekking tot kritisch zijn merken we op dat Paulus schrijft aan de gemeente van Tessalonica dat ze zaken moeten toetsen en zich door niemand moeten laten misleiden (1 Th 5:21, 2 Th 2:3). Verder worden bepaalde soorten gelijke behandeling duidelijk belangrijk geacht in de Bijbel (zie Dt 16:18-19, Jk 2:1-9). Daarnaast geven bepaalde passages aanleiding tot gelijke behandeling van mensen (Gn 1:26-27, Gl 3:26-29). Bovendien geeft de *Catechismus van de Katholieke Kerk* aan dat alle mensen een "gelijke waardigheid" hebben en dat elke vorm van discriminatie die de fundamentele rechten van een persoon raakt afgeschaft moeten worden "als zijnde strijdig met Gods bedoelingen."²⁵³ De waarde van autonomie is wellicht het moeilijkst te verbinden met het christendom. Toch zijn ook hier aanknopingspunten. Niet de minste daarvan zijn de opvattingen over menselijke vrijheid en controle over het eigen handelen vastgelegd in de *Catechismus* en de ruimte dat Paulus maakt voor het eigen geweten (Rm 14:5, 22-23).²⁵⁴ Dit alles wil natuurlijk niet zeggen dat er geen verschillen zijn tussen waarden van 'seculiere' en 'christelijke' Nederlanders, wel geeft het aan dat de onderlinge relatie waarschijnlijk niet één is van complete antithese, van op alle punten het tegenovergestelde waarden.

4.2 Waardenverandering

Het merendeel van de geïnterviewden signaleerde een verandering in wat zij belangrijk vonden. Bij Anna ging het om een verandering ten opzichte van haar kindertijd. Ze vond het nu bijvoorbeeld belangrijk om

²⁵⁰ Tom Holland, *Dominion: The Making of the Western Mind* (London: Little, Brown: 2019), xxv, xxvii, 516-517, 521-522. Een ietwat vergelijkbare positie wordt ingenomen in *God Created Humanism*. Theo Hobson, *God Created Humanism: The Christian Basis of Secular Values* (London: SPCK, 2017).

²⁵¹ Volgens F.A. de Wit is ons huidig begrip van autonomie vooral schatplichtig aan filosofen zoals Immanuel Kant en John Stuart Mill. F.A. de Wit, "Autonomie: een zorgelijk begrip," *Tijdschrift voor Psychiatrie* 54, no. 7 (2012): 583.

²⁵² Dirk De Wachter, *Borderline Times: Het einde van de normaliteit* (Leuven: Uitgeverij LannooCampus, 2012).

²⁵³ Rooms-Katholieke Kerk, *Catechismus van de Katholieke Kerk* (Kampen: Gooi & Sticht, 2008), 442-443.

²⁵⁴ RKK, *Catechismus van de Katholieke Kerk*, 407.

een baan of opleiding te vinden die ze heel leuk vindt, terwijl ze daar als kind niet zo mee bezig was. Deze verandering is voor ons zo vanzelfsprekend dat we het niet opmerkelijk vinden, het is voor ons haast een natuurlijke ontwikkeling dat elk mens doormaakt. Toch kan het niet plausibel louter toegeschreven worden aan een verandering in leeftijd. Waarom heeft deze verandering zich dan wel voorgedaan? Één verklaring is dat het te maken heeft met een verandering in de opvoeding. De opvatting dat iemands waarden sterk gevormd worden door zijn of haar opvoeding is breed gedeeld, en de interviews geven sterke aanwijzingen dat waarden die door ouders worden meegegeven in de opvoeding normaal in ieder geval gedeeltelijk worden overgenomen door kinderen. Zelfs in het geval van Erik, waarbij datgene wat zijn ouders hem wilden meegeven niet erg leek te overlappen met wat hij zelf uit de opvoeding meenam, is het natuurlijk zo dat hij zijn waarden van verantwoordelijkheid nemen en kritisch zijn sterk verbindt met zijn eigen opvoeding.²⁵⁵

Een andere verklaring is dat het te maken heeft met een verandering in verwachtingen van anderen gekoppeld aan het ouder worden en/of een intern ‘meer’ gaan willen dat verband houdt met (het gedrag van) leeftijdsgenoten of oudere volwassenen en/of grotere kennis van leuke dingen om te doen of hebben (waarvoor een betaalde baan instrumenteel is). Ook zouden *cultural liturgies* een rol gespeeld kunnen hebben, en hierbij leun ik op het werk van de Canadese filosoof James K.A. Smith.²⁵⁶ Voor Smith hebben *cultural liturgies* een vormde invloed op onze verlangens. Hij doelt hierbij ruwweg op praktijken of rituelen die, als we er aan deelnemen, onze verlangens vormen en ons hart richten op een bepaalde versie van ‘het goede leven’. Deze culturele liturgieën zijn niet beperkt tot expliciet religieuze of levensbeschouwelijke plaatsen en kunnen, als je goed kijkt, gevonden worden op schijnbaar neutrale plekken zoals winkelcentra en scholen.

De interviews met Charlotte en Floor werpen echter een interessant licht op deze ideeën. Het was, zo lijkt het, juist tijdens de kunstacademie, die volgens Charlotte heel erg gericht was op persoonlijke ontwikkeling, autonomie en vrijheid, dat verbondenheid met anderen voor haar belangrijker werd en ze besloot om in de thuiszorg te gaan werken.²⁵⁷ Floor liep er tegenaan dat ze het in haar werk in de gehandicaptenzorg het gevoel had dat ze niet de ruimte kreeg om haarzelf te zijn. Uiteindelijk leidde dit er toe dat ze stopte met haar studie en werk en zich aanmeldde voor de studie journalistiek. Dit soort verhalen suggereren dat mensen niet zo ‘vormbaar’ zijn als men misschien in het licht van Smiths boeken zou denken. Natuurlijk kan dit ook zo lijken door een onvolledig beeld van Charlottes kunstacademie en Floors werk. We merken op dat er weldegelijk aanwijzingen zijn voor een vormende invloed, zo vindt Charlotte persoonlijke en artistieke ontwikkeling belangrijk en is het belang dat Floor nu hecht aan jezelf kunnen zijn wellicht deels te traceren tot haar werk in de zorg.²⁵⁸

Ervaringen lijken ook een belangrijke rol te kunnen spelen bij waardenverandering. In het interview met Erik leken ervaringen met collega’s duidelijk van invloed te zijn op zijn waarden, zo zei hij: “ik merk steeds

²⁵⁵ I5:A6.

²⁵⁶ James K.A. Smith, *Desiring the Kingdom: Worship, Worldview, and Cultural Formation* (Grand Rapids, MI: Baker Academic, 2009); *Imagining the Kingdom: How Worship Works* (Grand Rapids, MI: Baker Academic, 2013); *You Are What You Love: The Spiritual Power of Habit* (Grand Rapids, MI: Brazos Press, 2016); *Awaiting the King: Reforming Public Theology* (Grand Rapids, MI: Baker Academic, 2017).

²⁵⁷ I3:A1.

²⁵⁸ I3:A1, A7; I6:1A, A8.

wanneer ik op professioneel niveau ergens tegenaan loop of ergens te kort aan kom, wanneer ik daar eerlijk over ben, dan wordt er heel erg veel meegewerkt, zegmaar, en daardoor vind ik dat ook steeds belangrijker worden dat mensen ook eerlijk zijn tegenover mij van wat ze moeilijk vinden...”²⁵⁹ Ze kunnen ook een rol spelen bij het aan het licht brengen van persoonlijke waarden. Ben had gemerkt dat het voor hem belangrijk was om gewoon mensen om zich heen te hebben en dit verbond hij met de lockdown die toen aan de gang was.²⁶⁰ Het was hierbij niet helemaal duidelijk of dit niet alleen een kwestie van bewustwording was of dat er ook sprake was van waardenverandering. Het is in ieder geval aannemelijk dat de coronacrisis zal leiden tot zogenaamde ‘periode-effecten’ (zie hoofdstuk 1), waardenveranderingen in de samenleving die te maken hebben met gebeurtenissen die op elke generatie in de samenleving van invloed zijn. Het zou bijvoorbeeld bij sommigen kunnen leiden tot een sterkere waardering van online bijeenkomsten en bij anderen juist kunnen leiden tot een hernieuwde waardering voor niet-digitale sociale activiteiten.

4.3 Interesses & idealen

Één van de zaken waar ik door de interviews meer duidelijkheid over hoopte te krijgen was of er een samenhang was tussen waarden en interesses van de geïnterviewden. Twee vragen waren in het interview opgenomen die peilden waarmee de geïnterviewde bezig was geweest of in de toekomst mee bezig zou willen zijn (vragen 9 en 10) en de antwoorden daarbij gegeven zouden dan vergeleken kunnen worden met antwoorden op relevante vragen zoals vragen 1-4. Een sterke samenhang tussen deze dingen zou erg relevant kunnen zijn voor De Grote Vragen, omdat er dan (wellicht) op basis van resultaten van waardenonderzoek onder de doelgroep concrete voorspellingen kunnen worden gedaan over welke content en thematiek de doelgroep erg zal aanspreken. De onderstaande verwerking van de antwoorden geeft echter min of meer aan dat de genoemde thematiek en interesses vrijwel niet *precies* te voorspellen zijn op basis van de gegeven antwoorden op vragen 1-4. Dit wil natuurlijk niet zeggen dat er geen samenhang is tussen de waarden van mensen en datgene waarin ze zich (willen) verdiepen. Er is bijvoorbeeld duidelijk een samenhang tussen waarden van Harald, specifiek gelijkwaardigheid en rechtvaardigheid, en zijn interesse in / bezig zijn met de thematiek van discriminatie en racisme.

Persoon	Waarden (A1-4)		Interesses (A9, A10)
Anna	1. Naar school gaan 2. Leren 3. Leuke opleiding / baan 4. Nieuwe ervaringen 5. Zelfstandig wonen 6. Eigen beslissingen	7. Dankbaar zijn 8. Vriendelijk zijn 9. Open zijn 10. Goede familieband 11. Goede vriendengroep	1. Documentaires over zware misdrijven 2. Muziek 3. Trauma's 4. Racisme
Ben	1. Houdbare/duurzame keuzes 2. Nuttig zijn 3. Theologie populariseren / toegankelijk maken d.m.v. film 4. Getrouwd zijn	6. Gezin kunnen onderhouden 7. Genieten van het leven 8. Relaxt zijn 9. Eerlijkheid 10. Behulpzaamheid	1. Verbinden theologie en film 2. Goede balans werk-rust 3. Media en film skills 4. Theologie relevanter / interessanter maken

²⁵⁹ I5:A5.

²⁶⁰ I2:A4.

	5. Werk	11. Mensen om je heen	
Charlotte	1. Persoonlijke ontwikkeling 2. Autonomie 3. Vrijheid 4. Verbondenheid met anderen 5. Goed onderwijs 6. Reizen en leren van de wereld 7. Volledig persoon	8. Breed georiënteerd 9. Contact met heel verschillende burens/mensen 10. Respect voor andermans grenzen 11. Kijk naar wat de omgeving je kan bieden en wat jij voor de omgeving kan betekenen	1. Wie wil ik zijn? 2. Hoe kan ik mijn leven zo rijk mogelijk indelen? 3. Zaken uit het verleden loslaten 4. Bepaalde gevoelens loslaten
Daniel	1. Werk dat goed aansluit op persoonlijkheid 2. Kinderen klaarmaken om goed te functioneren in de maatschappij 3. Kinderen leren om goed met elkaar om te gaan 4. Kinderen hebben respect voor elkaar 5. Stukje geloof meegeven aan kinderen 6. Kinderen hebben het gevoel dat ze gezien en gewaardeerd worden	7. Kinderen hoeven zich niet anders voor te doen 8. Geduld met kinderen 9. Kinderen kunnen zichzelf zijn 10. Geloof 11. Gezin verzorgen 12. Positieve ontwikkeling van vrouw en dochter 13. Eerlijk zijn 14. Openheid 15. Niet te snel oordelen	1. Verschillende theologische thema's 2. Onderwijs
Erik	1. Getrouwd zijn 2. Werk 3. Professionaliteit 4. Elk continent bezoeken, behalve Antarctica 5. Kinderen hebben	6. Oprecht zijn 7. Transparantie 8. Directheid 9. Inleven en medeleven	1. Simulatietheorie 2. Oorsprong 3. Nihilisme 4. Absurdisme 5. Verminderen onzekerheid 6. Community om te joinen
Floor	1. Aandacht voor jezelf 2. Christelijk geloof / relatie met God 3. Jezelf kunnen zijn 4. Persoonlijke ontwikkeling	5. Jezelf leren kennen 6. Open blik / openheid naar anderen 7. Doordachte mening	1. Materialisme 2. Overwaardering van spullen 3. Bio-industrie 4. Journalistieke wereld 5. Kinderen van ouders met psychologische problemen
George	1. Studeren 2. Voldoende intellectuele uitdaging 3. Gezin hebben 4. Boek schrijven	5. Vriendelijkheid 6. Empathie 7. Kritisch nadenken 8. Fouten toegeven	1. Geschiedfilosofie 2. Filosofie en ethiek 3. Klimaatverandering
Harald	1. Anderen een stem geven 2. Goede vriendschappen 3. Gelijkwaardigheid	4. Rechtvaardigheid 5. Afhankelijkheid/saamhorigheid 6. Iets doen aan armoede in Nederland	1. Racisme & discriminatie 2. Coronacrisis 3. Mentaal welbevinden van jongeren 4. Hoe kan je als gemeente met de inwoners werken? 5. Politiek rondom verkiezingen

Figuur 4: Waarden & interesses

Wat wel blijkt uit het tabel is dat in ieder geval een deel van de geïnterviewden interesses heeft op het gebied van zingeving, filosofie, psychologie, levensvragen, ethiek en/of maatschappelijke issues. Dit is een goed teken voor DGV, aangezien de content van het platform natuurlijk grotendeels binnen deze gebieden valt. Hoe goed de content precies aansluit bij de interesses van de geïnterviewden verschilt

echter. Twee geïnterviewden waren bijvoorbeeld geïnteresseerd in het thema racisme, en daar is vrij weinig over te vinden op DGV.²⁶¹ Relevante content op het gebied van criminaliteit, trauma's en de bio-industrie lijkt helemaal afwezig.²⁶² Op het gebied van klimaatverandering is er meer te vinden op de website en bovendien ging het Nationaal Religiedebat van dit jaar over deze thematiek.²⁶³ Opmerkelijk genoeg leverde de zoekterm 'nihilisme' op DGV geen zoekresultaten op. De term 'zinloos' leverde gelukkig wel een heleboel content op.²⁶⁴

Na de vragen over interesses, kwam er in het interview een vraag over inspirerende mensen en voorbeeldfiguren. De resultaten hiervan waren grotendeels in lijn met de resultaten van het scholierenonderzoek, waarbij de meerderheid van de scholieren aangaf geïnspireerd te worden door iemand uit hun eigen omgeving. Bij de interviews noemde vijf deelnemers één of beide ouders of een ander nauwverwant familielid.²⁶⁵ Bij de helft van de interviews werden echter ook mensen genoemd buiten de eigen kring. Het ging hierbij deels om schrijvers (bijv. Chimamanda Ngozi Adichie en Frans Kafka). Slechts bij één interview werden zeer bekende mensen genoemd (Moeder Teresa en Martin Luther King).²⁶⁶ Ergens zijn zulke resultaten toch ook weer verassend. Mensen zoals Moeder Teresa en Martin Luther King zijn toch veel inspirerender dan de mensen in de eigen kring? Zouden zulke beroemde mensen niet aan de orde moeten komen in bijvoorbeeld een DGV zoektocht over inspiratie?

Mijn vermoeden is dat zulke mensen weldegelijk inspirerend zijn voor veel jonge mensen, maar tegelijkertijd ook iets 'onbereikbaars' hebben en daardoor maar beperkt kunnen functioneren als, of genoemd kunnen worden als, voorbeeldfiguren voor de 'normale' mens. We hebben bovendien meer te maken met mensen in de eigen kring en kennen zulke mensen beter. Daarnaast is wie een voorbeeldfiguur voor iemand is wellicht deels een kwestie van de eigen ambities en doelen. Is het bijvoorbeeld geheel toevallig dat Ben, die theologie toegankelijk wil maken door film, bij vraag 11 YouTubers noemde of dat Charlotte, die een contract heeft om een boek te schrijven, en George, die een boek wil schrijven, allebei één of meerdere schrijvers noemden?²⁶⁷ Toch lijkt het ook echt te maken hebben met de erkenning van een moeilijke prestatie, een prestatie die niet noodzakelijk zelf geambieerd wordt. George had bijvoorbeeld bewondering voor Frans Kafka omdat hij ondanks zijn moeilijke omstandigheden één van de belangrijkste literaire werken wist te schrijven.²⁶⁸ Ook noemde Charlotte haar ouders (deels) omdat ze het "ontzettend moeilijk" leek om uit hun situatie te komen, zoveel op te

²⁶¹ De Grote Vragen, s.v. 'racisme', geraadpleegd op 22 april 2021, <https://degrotevragen.nl/?s=racisme>; DGV, s.v. 'discriminatie', 22 april 2021, <https://degrotevragen.nl/?s=discriminatie>.

²⁶² DGV, s.v. 'criminaliteit', 22 april 2021, <https://degrotevragen.nl/?s=criminaliteit>; DGV, s.v. 'bio industrie', 22 april 2021, <https://degrotevragen.nl/?s=bio+industrie>; DGV, s.v. 'bio-industrie', 22 april 2021, <https://degrotevragen.nl/?s=bio-industrie>; DGV, s.v. 'trauma', 22 april 2021, <https://degrotevragen.nl/?s=trauma>.

²⁶³ DGV, s.v. 'klimaatverandering', 22 april 2021, <https://degrotevragen.nl/?s=klimaatverandering>; ForumC, "Nationaal Religiedebat," geraadpleegd op 22 april 2021, <https://forumc.nl/studenten/nationaal-religiedebat>.

²⁶⁴ DGV, s.v. 'nihilisme', 22 april 2021, <https://degrotevragen.nl/?s=nihilisme>; DGV, s.v. 'zinloos', 22 april 2021, <https://degrotevragen.nl/?s=zinloos>.

²⁶⁵ I1:A11; I2:A11; I3:A11; I5:A11; I8:A11.

²⁶⁶ I2:A11; I3:A11; I4:A11; I6:A11.

²⁶⁷ I2:A2, A11; I3:A1, A11; I6:A2, A11.

²⁶⁸ I6:A11.

bouwen en het ook nog door te kunnen geven.²⁶⁹ Overigens worden jonge Nederlanders niet alleen geïnspireerd door andere mensen, ook uitspraken, motto's en boeken kunnen inspirerend zijn en/of een belangrijke rol spelen in hun leven. Dat gezegd hebbende, meer geïnterviewden hadden moeite vraag 12 te beantwoorden dan de vorige.²⁷⁰ De antwoorden op deze vraag wekken het vermoeden dat het gebruikelijker is om een voorbeeldfiguur te hebben dan een levensleidend citaat of motto. Wel speelde een boek regelmatig een noemenswaardige rol.²⁷¹

Vragen 13 en 14, vragen die te maken hadden met gewenste karaktereigenschappen, brachten samen regelmatig nieuwe informatie en waarden aan het licht. Ook lieten ze zien dat geen van de geïnterviewden helemaal tevreden was met zichzelf; in alle gevallen was er wel iets dat zij of hij zou (willen) veranderen. De antwoorden getuigen van een algemeen besef van niet helemaal zijn wie je wil zijn en in sommige gevallen was datgene dat de geïnterviewde wilde veranderen ook duidelijk een 'issue' voor hem of haar en niet zomaar een kleinigheid.²⁷² Dit labelen als een algemeen soort 'zondebesef' zou misschien te ver gaan en wellicht juist *niet* een goede verbinding zijn met de christelijke religie, maar dit besef biedt wel mogelijkheden om christelijke concepten meer begrijpelijk te maken. Vraag 15, de vraag over hoe de geïnterviewde herinnerd wilde worden, werd in ieder geval door Ben en Daniel als een leuke vraag ervaren. Ook bij deze, één-na-laatste, vraag kwamen er nieuwe waarden aan het licht. Harald gaf bijvoorbeeld aan herinnerd te willen worden als een goede ouder en Charlotte gaf aan herinnerd te willen worden als "doortastend" en "heel duidelijk mezelf".²⁷³ Uiteraard was er vaak overlap met eerdere antwoorden.²⁷⁴ Opvallend aan de antwoorden is hoe ander-gericht ze (vaak) zijn, wat weer een kanttekening zet bij simplistische narratieven over modern individualisme. Dat wil niet zeggen dat de antwoorden alleen maar spraken van een *concern* voor anderen. Sommige antwoorden leken ook duidelijk eigen doelen en ambities te weerspiegelen. Ben wilde bijvoorbeeld een "legacy" achterlaten op het gebied van het verbinden van film en theologie en Charlotte wilde herinnerd worden als een 'volledig' persoon, wat aansluit bij haar eerder genoemde doel om een "volledig en breed georiënteerd persoon te zijn", wat wellicht een verre echo is van het humanistisch ideaal van de *homo universalis*.²⁷⁵

5. Conclusie

Ons beeld van jonge Nederlanders gevormd door het vorige hoofdstuk over waardenonderzoek in Nederland is in dit hoofdstuk verder verrijkt door de interviews met Anna, Ben, Charlotte, Daniel, Erik, Floor, George en Harald. De interviews bevestigden bepaalde waarden zoals behulpzaamheid, eerlijkheid en gelijkwaardigheid, maar getuigden ook van waarden die nog niet echt aan de orde waren geweest, waaronder openheid, vriendelijkheid, kritisch zijn, en persoonlijke ontwikkeling. De resultaten van de interviews zijn niet per se spectaculair, maar hebben wel implicaties voor het werk van ForumC en zetten

²⁶⁹ I3:A11.

²⁷⁰ I1:A12; I2:A12; I4:A. Cf. I7:A11.

²⁷¹ I3:A12; I4:A12; I6:A12; I7:A12.

²⁷² Zie bijvoorbeeld I1:A13; I6:A13; I7:A13.

²⁷³ I3:A15; I8:A15.

²⁷⁴ Zie bijvoorbeeld: I1:A3, A15; I2:A2, A15.

²⁷⁵ I2:A15; I3:A2, A15.

vraagtekens bij een aantal simplistische antropologische narratieven, zoals hierboven al duidelijk is gemaakt.

De onderzoeksresultaten hebben een aantal praktische applicaties. In de eerste plaats kunnen ze gebruikt worden om activiteiten vorm te geven op basis van, en met beroep op, gedeelde waarden. Waarden zoals openheid, kritisch zijn, vriendelijkheid, jezelf kunnen zijn en niet (te snel) oordelen bieden mogelijkheden voor boeiende activiteiten waaraan zowel seculiere als christelijke twintigers en dertigers (blijven) deelnemen. Deze waarden houden elkaar namelijk een beetje in balans. Ze voorkomen dat er geen plek is voor eigenheid, diversiteit en kritiek maar ze werken ook radicalisering en vijandigheid tegen. Voor groepen met diverse perspectieven dreigt aan de ene kant het gevaar van een schijneenheid en schijnconsensus als gevolg van een verzwijgen van verschillen en aan de andere kant het gevaar van versplintering en verharding als gevolg van het vijandig behandelen van de ander. Ook geven zulke waarden ruimte voor, en een legitimiteit aan, een duidelijke christelijke presentie en inbreng, mits gekoppeld aan een openheid voor anderen en andere perspectieven. De legitimiteit van het uiten van verschillende perspectieven zal niet noodzakelijk meteen duidelijk zijn, maar kan aangetoond worden op basis van gedeelde waarden zoals jezelf kunnen zijn, transparantie en openheid voor anderen.

Tegelijk is het zaak om voorzichtig te zijn met het beroepen op gedeelde waarden. De interviews lijken aan te geven dat heel verschillende jonge Nederlanders, zoals Charlotte en Ben, Floor en Erik, waarden kunnen delen, maar getuigen ook van diversiteit op het gebied van waarden. We hebben redenen om te geloven dat er gemeenschappelijke waarden zullen zijn tussen, op het eerste gezicht, heel verschillende jonge mensen, maar het zal misschien even duren voor we die boven water krijgen, al helpen dit hoofdstuk en het voorgaande hoofdstuk ons natuurlijk wel bij het zoeken van zulke gedeelde waarden. De diversiteit aan waarden en interesses kan ook een motivatie zijn om diverse activiteiten te organiseren en content te maken, om zo jonge Nederlanders met hele verschillende interesses en waarden aan te spreken. Meedoen aan een DGV zoektocht of leeskring over racisme zou wellicht Anna en Harald erg aanspreken, terwijl Erik misschien juist interesse zou hebben in een discussie of lezing over nihilisme, motivatie en zingeving.

Verder kunnen activiteiten van ForumC kritisch geëvalueerd worden aan de hand van de resultaten van het onderzoek. Is er voldoende ruimte voor kritiek? Sluiten de activiteiten aan op de waarde van goede vriendschappen of botsen ze juist daarmee? Is er genoeg openheid voor anderen en ruimte voor eigenheid? In de vorige paragraaf hebben we gezien dat hoewel de content van DGV soms erg aansluit bij datgene waar de geïnterviewden mee bezig waren geweest, dat niet altijd het geval is. Dat gezegd hebbende, ik denk dat de onderzoeksresultaten juist ook aspecten van het werk van ForumC, in bijzonder activiteiten van De Grote Vragen bevestigen en onderbouwen. Een mooi voorbeeld vind ik 'de waardewandeling' van DGV. Hierbij is juist een aanknopingspunt gevonden bij vriendschappen en relaties die mensen al hebben en (wellicht) zouden willen verdiepen door een goed gesprek op het gebied van waarden. Dit sluit natuurlijk erg mooi aan bij de waarde van goede vriendschappen, iets wat in een aantal interviews duidelijk naar voren is gekomen. Bovendien sluit het aan bij een meer 'meta' conclusie die we kunnen trekken uit het interviewonderzoek, namelijk dat er een bereidheid is onder jonge Nederlanders om te praten over wat ze belangrijk vinden, wat hun doelen zijn en hoe ze hopen herinnerd te worden.

Hoofdstuk 3: Enquêteonderzoek

1. Introductie

We hebben twee grote onderdelen van dit waardenonderzoek gehad, namelijk het literatuuronderzoek en het interviewonderzoek, en nu komen we bij het laatste onderdeel: een enquêteonderzoek onder 70 Nederlandse twintigers en dertigers. De enquête bouwt op belangrijke manieren voort op het interviewonderzoek. Zo zijn, bijvoorbeeld, veel van de 27 geattesteerde waarden uit het vorige hoofdstuk voorgelegd aan jonge Nederlanders die de enquête hebben ingevuld. Ook zijn er vragen gesteld om opheldering te krijgen over een aantal zaken, bijvoorbeeld hoe het zit met hedonistische en geluk-gerelateerde waarden die het goed deden in eerder waardenonderzoek maar niet zo prominent naar voren kwamen tijdens de interviews. Deze enquête zal eerst verder besproken worden (§2) en vervolgens worden de resultaten van de enquête gepresenteerd (§3). Daarna volgt een analyse van de resultaten (§4) waarin we resultaten bekijken in het licht van het interviewonderzoek alsook eerder waardenonderzoek. In de conclusie (§5) stellen we vervolgens de vraag aan de orde wat de (praktische) implicaties zijn van de resultaten van de enquête voor het werk van ForumC.

2. Enquête

De enquête bestaat uit vijf onderdelen met in totaal negentien vragen en heeft een tijdsaanduiding van ongeveer tien minuten. Het eerste onderdeel bestaat uit drie meerkeuzevragen waarbij mensen in totaal 22 waarden voorgelegd krijgen. Ze kunnen bij deze vragen meerdere waarden aanvinken, maar ook zelf een waarde toevoegen. Vervolgens is er een gesloten vraag waarbij respondenten kunnen aangeven of er iets belangrijk voor hen is wat bij de voorgaande vragen niet genoemd is. Onderdelen twee en drie bestaan uit stellingen waarbij mensen op een vijfpuntschaal, van helemaal oneens (1) tot helemaal eens (5), kunnen aangeven in welke mate ze het (on)eens zijn met de stelling. Het vierde onderdeel bestaat uit zeven afsluitende vragen die helpen om een beter beeld te krijgen van de respondenten. Dit onderdeel maakt het mogelijk om respondenten op basis van levensbeschouwelijke zelfidentificatie onder te verdelen in groepen en te kijken of er verschillen zijn tussen de resultaten van deze groepen. In dit hoofdstuk zullen we hierbij focussen op twee groepen: de groep respondenten die zich *niet* identificeerde als christen (groep A) en de groep die zich *alleen* identificeerde als christen (groep B). Ten slotte is er nog een afsluitend onderdeel waarin respondenten bedankt worden voor hun deelname aan het onderzoek en de mogelijkheid krijgen om hun emailadres in te vullen om kans te maken op een cadeaubon. Voordat de enquête is verspreid zijn zeventien hoofdvragen voorzien van een algemene en individuele toelichting. Deze toelichting wordt hieronder, met kleine modificaties, gepresenteerd. Één hoofdvraag (vraag 18) is later toegevoegd om te helpen onzinnige reacties weg te filteren.²⁷⁶ Hierbij werd gevraagd hoe de respondent de enquête gevonden had. De afsluitende vraag negentien had te maken met de cadeaubon en wordt hieronder niet besproken.

²⁷⁶ Dit had te maken met het posten van de link van de enquête op Reddit. Uiteindelijk lijkt niemand via Reddit de enquête gevonden en ingevuld te hebben en was deze hoofdvraag een beetje overbodig.

2.1 Vragen met toelichting

Algemene toelichting

De vragen van de enquête zullen, naar verwachting, helpen om een beter beeld te krijgen van de waarden van jonge Nederlanders en ook bepaalde hypothesen en verwachtingen te testen. Anders dan de interviews, is de enquête relatief gesloten van aard, al bevat het zeker ook open vragen en mogelijkheden om zelf antwoorden toe te voegen. We kiezen hier onder andere voor om te zorgen dat de enquête snel ingevuld kan worden. Hoe de enquête is opgesteld is *informed* door de interviews. Een deel van de opties bij vragen 1-3 is bijvoorbeeld rechtstreeks terug te vinden in de waardenlijst van hoofdstuk 2. Door de enquête hoop ik, onder andere, (1) meer duidelijkheid te krijgen over de plek van ‘gelukkig zijn’ in het leven van jonge Nederlanders, (2) bevestiging en/of duidelijke tegenspraak te vinden van het beeld van de waarden van jonge Nederlanders dat naar voren komt in hoofdstuk 2, en (3) additionele relevante informatie te verkrijgen, bijvoorbeeld over de interesses van jonge Nederlanders.

Vragen

Vraag 1: Welke dingen zijn voor jou belangrijk? (kies één of meer)

De interviews geven aanleiding om te denken dat de respondenten over het algemeen één of meerdere van de eerste zes opties (persoonlijke ontwikkeling, anderen helpen, persoonlijke vrijheid, rechtvaardig zijn, gelukkig zijn, en milieubewust leven) aan zullen vinken als zijnde belangrijk voor hen. Er is de mogelijkheid om een waarde toe te voegen. ‘Milieubewust leven’ kwam niet heel expliciet naar voren in de interviews, maar die van Ben en Charlotte geven aanleiding om te denken dat dit een waarde voor hen was. We zeggen ‘kies 1 of meer’ omdat het voor iemand die een eerdere versie van de enquête invulde niet duidelijk was dat meerdere opties aangevinkt konden worden.

Vraag 2: Welke waarden of lessen zou jij jouw kinderen mee willen geven? (kies één of meer)

De interviews geven aanleiding om te denken dat de respondenten over het algemeen één of meerdere van de eerste zeven opties (vriendelijkheid, eerlijkheid, zelfstandigheid, tolerantie, je mag jezelf zijn, kritisch nadenken, en openheid naar anderen en de wereld) aan zullen vinken. Het gaat hierbij om andere waarden dan die genoemd zijn bij vraag 1. Er is ook hierbij de mogelijkheid om zelf een waarde toe te voegen. ‘Tolerantie’ komt niet heel expliciet aan de orde in de interviews, maar is, naar verluid, een klassiek Nederlandse waarde.

Vraag 3: Wat zijn belangrijke levensdoelen voor jou? (kies één of meer)

De interviews geven aanleiding om te denken dat de respondenten over het algemeen één of meerdere van de eerste negen opties aan zullen vinken als belangrijke levensdoelen voor hen, al komen een deel van deze zaken niet heel expliciet naar voren in de interviews.²⁷⁷ Bij deze vraag kunnen respondenten zelf een waarde toevoegen. Het zal voor DGV, onder andere, interessant zijn wat de resultaten zijn bij

²⁷⁷ De negen waarden zijn: goede vriendschappen, duurzame relatie, gezin, verdiepen in religie, spiritualiteit of filosofie, maatschappelijke problemen aanpakken, zinvol leven hebben, carrière maken, veel van de wereld zien, en veel genieten.

‘verdiepen in religie, spiritualiteit of filosofie’ en ‘zinnvol leven hebben’. Als gelukkig zijn een belangrijk doel is dan is het te verwachten dat optie 9 goed zal scoren, ondanks de lage positie in de volgorde van opties.

Vraag 4: Is er iets wat jij belangrijk vindt dat bij de vorige vragen niet is genoemd?

Deze vraag geeft de mogelijkheid om waarden toe te voegen die gemist werden.

Vraag 5: Ik denk vaak na over wat mijn waarden zijn.

Een aantal interviews geven aanleiding om te denken dat de meerderheid bij deze stelling zal kiezen voor opties 1 of 2.

Vraag 6: Ik wil mijn doelen bereiken, maar ook iets positiefs betekenen voor de mensen om mij heen.

Als jonge Nederlanders gekenmerkt worden door ‘sociaal individualisme’ zal naar verwachting de meerderheid kiezen voor opties 4 of 5, met wellicht een hoog percentage dat gaat voor optie 5.

Vraag 7: Gelukkig zijn is één van mijn belangrijkste doelen in het leven.

Als gelukkig zijn één van de belangrijkste waarden is van jonge Nederlanders, dan zal naar verwachting de meerderheid kiezen voor opties 4 of 5.

Vraag 8: Wat ik belangrijk vind is in de afgelopen jaren veranderd.

De interviews geven aanleiding om te denken dat in ieder geval een groot deel van de respondenten zal kiezen voor opties 4 of 5.

Vraag 9: Anderen helpen is voor mij belangrijker dan gelukkig zijn.

Dit is een cruciale stelling, die vermoedelijk veel respondenten voor de keuze stelt om te kiezen tussen twee van hun waarden. Als de meerderheid van de respondenten kiest voor opties 4 of 5 is dit een aanwijzing voor een sterke vorm van sociaal individualisme. Als de meerderheid kiest voor opties 1 of 2 dan wijst dit op hedonisme en/of een meer egocentrische vorm van individualisme, maar het is ook compatibel met een minder sterke vorm van sociaal individualisme, iets in de trant van: ‘Ik wil best anderen helpen, maar uiteindelijk komt mijn eigen geluk eerst’. Bij deze vraag is er vermoedelijk wel een verleiding om te kiezen voor opties 4 of 5, zelfs als dit niet helemaal overeenkomt met de werkelijkheid.

Vraag 10: Er zijn veel verschillen tussen mijn waarden en die van mijn ouders.

Naar verwachting zullen hierbij de meeste respondenten kiezen voor opties 2, 3 of 4, omdat er naar verwachting in veel gevallen zowel verschillen als overeenkomsten zijn met de waarden van de ouders. De interviews geven aanleiding om te denken dat een meerderheid zal kiezen voor opties 2 of 3, omdat er vaak toch redelijk wat continuïteit lijkt te zijn.

Vraag 11: Ik zou het leuk vinden om een keer met vrienden te praten over wat onze waarden zijn.

Naar verwachting zal een meerderheid hierbij kiezen voor opties 4 of 5, tenzij er een sterk vermoeden is dat hoe je deze vraag beantwoordt niet geheel vrijblijvend is (deel is van een campagne om mensen voor

iets te werven). Het zal interessant zijn voor DGV wat de resultaten hierbij aangeven met oog op de waardewandeling.

Vraag 12: Wat is jouw leeftijd?

Dit is een belangrijke vraag met oog op het wegfilteren van antwoorden afkomstig van mensen die buiten de doelgroep vallen.

Vraag 13: Wat is jouw hoogste opleiding? Nog niet afgerond telt ook!

Deze vraag geeft ons hopelijk beter inzicht in de respondenten.

Vraag 14: Jouw interesses kunnen iets zeggen over wat jij belangrijk vindt. Wat is een onderwerp of vraag waar jij veel mee bezig bent (geweest)?

Dit zal mogelijk interessante resultaten opleveren voor DGV, bijvoorbeeld wat content betreft. Ook helpt het verder bij het onderzoeken van de relatie tussen waarden en interesses.

Vraag 15: Doe jij vrijwilligerswerk? Zo ja, wat voor soort werk? > Doe jij vrijwilligers werk? Zo ja, hoeveel uur per maand?

Sociaal individualisme uit zich niet noodzakelijk in het doen van (officieel) vrijwilligerswerk, het helpen van anderen kan ook wat meer in de eigen kring gebeuren en wat informeler van aard zijn. Bovendien is het voorstelbaar dat de coronacrisis een negatieve invloed heeft gehad op het doen van vrijwilligerswerk. Dat gezegd hebbende, als veel respondenten (desondanks) aangeven vrijwilligerswerk te doen zou dit een sterke aanwijzing zijn voor sociaal individualisme.

Tijdens de verspreiding van de enquête, maar wel min of meer aan het begin daarvan, is deze vraag ietsjes gewijzigd. De tweede versie van de vraag geeft beter zicht op hoeveel tijd wordt besteedt aan vrijwilligerswerk.

Vraag 16: Hoeveel van jouw netto-inkomen geef je per maand aan een goed doel? Als je bijvoorbeeld €20 geeft bij een netto-inkomen van €2000, dan geef je 1%.

Naar verwachting zullen veel respondenten kiezen voor een lage percentage en zal wellicht een meerderheid gaan voor opties 2 of 3. Mocht een meerderheid kiezen voor optie 4 dan zou dit een verrassende uitkomst zijn die zou wijzen op een sterke vorm van sociaal individualisme.

Vraag 17: Wat is jouw levensbeschouwing? (meerdere keuzes mogelijk)

Naar verwachting zullen veel respondenten kiezen voor de optie 'christen', gezien de aard van mijn eigen netwerk en dat van ForumC.

3. Resultaten

De enquête is opgesteld in Google Forms en vervolgens verspreid in mijn persoonlijk netwerk en via sociale media van ForumC. Zeventig jonge Nederlanders hebben de enquête ingevuld.²⁷⁸ De resultaten zijn, net zoals die van de interviews, onderhevig aan verschillende interpretaties. Voor de meer cynische lezer geven ze vooral weer hoe jonge Nederlanders gezien willen worden en zeggen ze weinig over wat de respondenten daadwerkelijk belangrijk vinden. De resultaten kunnen echter ook op een veel positievere manier gelezen worden en het feit dat een cynische interpretatie mogelijk is is in ieder geval niet fataal voor dit onderzoek, omdat wij in de bestudering van de resultaten focussen op *aanwijzingen* voor waarden, zoals ook bij de interviews het geval was.

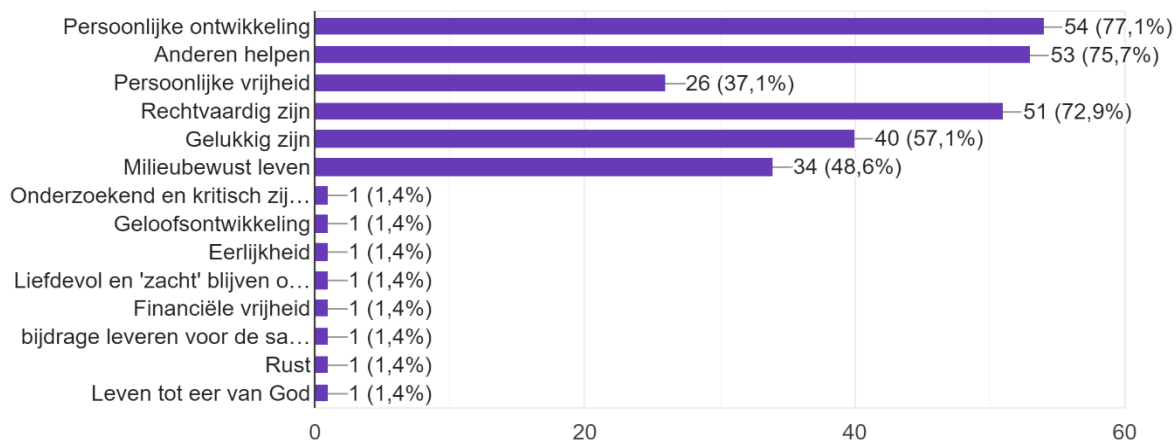
3.1 Waarden

Hoewel bij vragen 1-3 meerdere waarden aangevinkt konden worden, wat over het algemeen ook werd gedaan door respondenten, ontstonden er toch duidelijke verschillen in de selectie van waarden. Op basis van de resultaten zijn de waarden ingedeeld in vier categorieën: zeer sterke waarden, sterke waarden, matige waarden en zwakke waarden. Waarden die door zeventig of meer procent van de respondenten aangevinkt zijn vallen in de categorie ‘zeer sterke waarden’. Zes waarden vielen in deze categorie: persoonlijke ontwikkeling, anderen helpen, rechtvaardig zijn, vriendelijkheid, eerlijkheid en een zinvol leven hebben. Tot de sterke waarden behoorden waarden die door vijftig tot zeventig procent van de respondenten geselecteerd waren. De acht sterke waarden zijn: gelukkig zijn, zelfstandigheid, je mag jezelf zijn, kritisch nadenken, openheid naar anderen en de wereld, goede vriendschappen, een duurzame relatie, en verdiepen in religie, spiritualiteit of filosofie. De matige waarden (30 tot 50% van respondenten) waren persoonlijke vrijheid, milieubewust leven, tolerantie, gezin, maatschappelijke problemen aanpakken en veel genieten. Slechts twee waarden vielen in de categorie zwakke waarden (minder dan 30%), namelijk: carrière maken en veel van de wereld zien. Bij deze drie vragen en natuurlijk de vierde vraag konden additionele waarden genoemd worden. Een deel van de respondenten maakte hiervan gebruik, wat een aanzienlijke lijst (zie bijlage 1) met additionele waarden opleverde. Dat gezegd hebbende, op sommige punten overlapt deze lijst wel met waarden die genoemd waren. Ook waren er aanwijzingen dat veel van de (belangrijkste) waarden in de enquête stonden, zo beantwoordden veel respondenten de vierde vraag met een simpele ‘nee’. In de diagrammen hieronder zijn de resultaten van vragen 1, 2 en 3 te zien.

²⁷⁸ Er waren 71 reacties op de enquête, maar één persoon lijkt de enquête twee keer te hebben ingevuld. Er werd bijvoorbeeld twee keer dezelfde leeftijd en hetzelfde e-mailadres opgegeven. De tweede reactie van deze persoon is niet meegeteld in de resultaten.

Welke dingen zijn voor jou belangrijk? (kies één of meer)

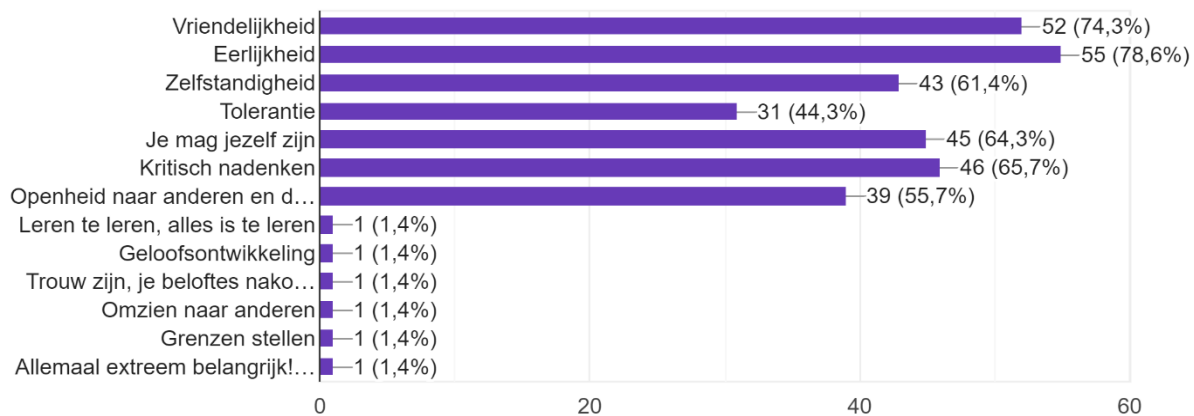
70 antwoorden

Figuur 5: Resultaten vraag 1

Welke waarden of lessen zou jij jouw kinderen mee willen geven? (kies één of meer)

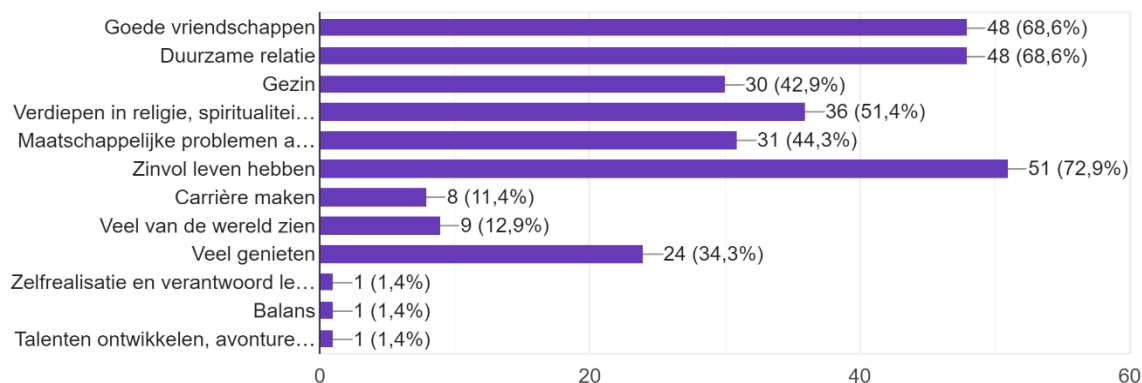
70 antwoorden

Figuur 6: Resultaten vraag 2

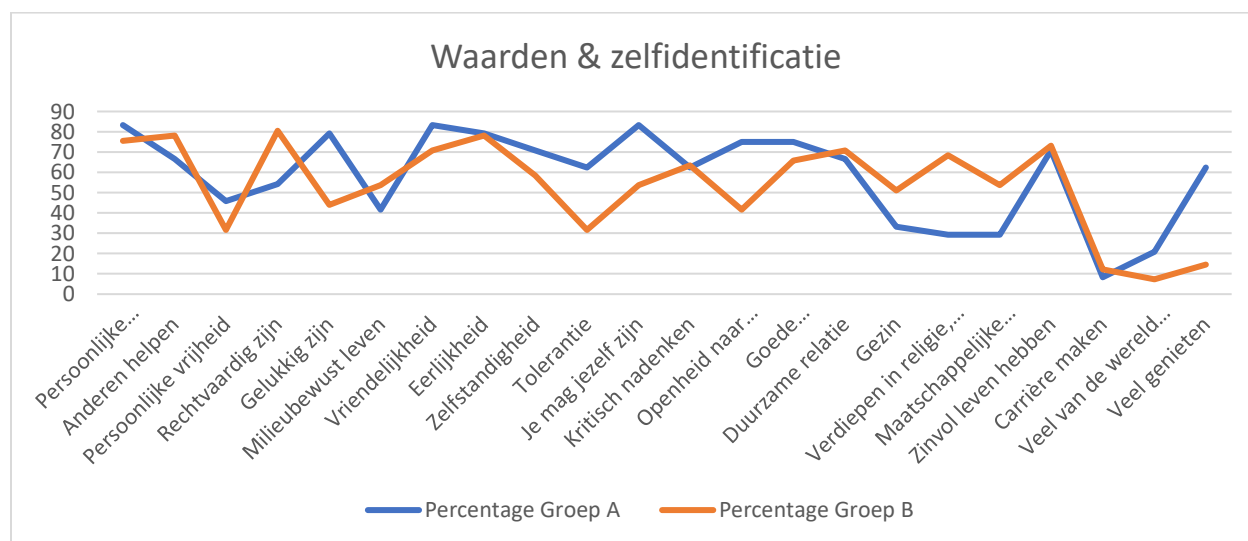
Wat zijn belangrijke levensdoelen voor jou? (kies één of meer)

70 antwoorden

Figuur 7: Resultaten vraag 3

Bij de afsluitende vragen werden respondenten gevraagd naar hun levensbeschouwing, waarbij respondenten meerdere opties konden aanvinken. Verderop gaan we daar dieper op in, maar hier laten we alvast zien dat er verschillen zijn in de resultaten van de 24 respondenten die zichzelf *niet* identificeerden als christen (groep A) en de 41 respondenten die zich *alleen* identificeerden als christen (groep B).²⁷⁹ Dat er verschillen zijn is duidelijk zichtbaar in het figuur hieronder. We zien bijvoorbeeld dat er een aanzienlijk verschil is bij de waarden gelukkig zijn, rechtvaardig zijn, maatschappelijke problemen aanpakken, veel genieten, en verdiepen in religie, spiritualiteit of filosofie.

Figuur 8: Waarden & zelfidentificatie

In het figuur hierboven is het echter lastig om de precieze gegevens af te lezen. In de tabel hieronder zijn de precieze resultaten van beide groepen te vinden. De laatste kolom geeft aan hoeveel percentagepunten verschil er is tussen de percentages van beide groepen. Het gemiddelde verschil is 17,7 punten.

Waarden	A: Absoluut	B: Absoluut	A: Percentage	B: Percentage	Vershil
Persoonlijke ontwikkeling	20	31	83,3%	75,6%	7,7
Anderen helpen	16	32	66,7%	78,1%	11,4
Persoonlijke vrijheid	11	13	45,8%	31,7%	14,1
Rechtvaardig zijn	13	33	54,2%	80,5%	26,3
Gelukkig zijn	19	18	79,2%	43,9%	35,3
Milieubewust leven	10	22	41,7%	53,7%	12
Vriendelijkheid	20	29	83,3%	70,7%	12,6
Eerlijkheid	19	32	79,2%	78,1%	1,1

²⁷⁹ De respondentnummers per groep zijn als volgt: Groep A: 1, 2, 11, 12, 16, 18, 20, 22, 24, 30, 32, 33, 37, 45, 55, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 67, 69 en 70. Groep B: 3, 4, 6, 7, 8, 10, 13, 14, 15, 17, 19, 23, 25, 27, 28, 29, 31, 34, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 62, 66 en 68.

Zelfstandigheid	17	24	70,8%	58,5%	12,3
Tolerantie	15	13	62,5%	31,7%	30,8
Je mag jezelf zijn	20	22	83,3%	53,7%	29,6
Kritisch nadenken	15	26	62,5%	63,4%	0,9
Openheid naar anderen en de wereld	18	17	75%	41,5%	33,5
Goede vriendschappen	18	27	75%	65,9%	9,1
Duurzame relatie	16	29	66,7%	70,7%	4
Gezin	8	21	33,3%	51,2%	17,9
Verdiepen in religie, spiritualiteit of filosofie	7	28	29,2%	68,3%	39,1
Maatschappelijke problemen aanpakken	7	22	29,2%	53,7%	24,5
Zinvol leven hebben	17	30	70,8%	73,2%	2,4
Carrière maken	2	5	8,3%	12,2%	3,9
Veel van de wereld zien	5	3	20,8%	7,3%	13,5
Veel genieten	15	6	62,5%	14,6%	47,9

Figuur 9: Resultaten Groepen A en B

De vijf waarden met de grootste verschillen in resultaten zijn: veel genieten (47,9 punten verschil), verdiepen in religie, spiritualiteit of filosofie (39,1), gelukkig zijn (35,3), openheid naar anderen en de wereld (33,5), en tolerantie (30,8). De vijf waarden waarbij de resultaten het dichtst bij elkaar waren zijn: kritisch nadenken (0,9), eerlijkheid (1,1), een zinvol leven hebben (2,4), carrière maken (3,9) en een duurzame relatie (4). Op basis van de bovenstaande gegevens kunnen de waarden per groep ook gerangschikt worden. De onderstaande tabel geeft de top tien posities voor beide groepen weer. Een aantal posities worden door meerdere waarden gedeeld.

Positie	Groep A	Percentage	Groep B	Percentage
1	Persoonlijke ontwikkeling & Vriendelijkheid & Je mag jezelf zijn	83,3%	Rechtvaardig zijn	80,5%
2	Gelukkig zijn & Eerlijkheid	79,2%	Anderen helpen & Eerlijkheid	78,1%
3	Openheid naar anderen en de wereld & Goede vriendschappen	75%	Persoonlijke ontwikkeling	75,6%
4	Zelfstandigheid & Zinvol leven hebben	70,8%	Zinvol leven hebben	73,2%
5	Anderen helpen & Duurzame relatie	66,7%	Vriendelijkheid & Duurzame relatie	70,7%
6	Tolerantie & Kritisch nadenken & Veel genieten	62,5%	Verdiepen in religie, spiritualiteit of filosofie	68,3%

7	Rechtvaardig zijn	54,2 %	Goede vriendschappen	65,9%
8	Persoonlijke vrijheid	45,8%	Kritisch nadenken	63,4%
9	Milieubewust leven	41,7%	Zelfstandigheid	58,5%
10	Gezin	33,3%	Milieubewust leven & Je mag jezelf zijn & Maatschappelijke problemen aanpakken	53,7%

Figuur 10: Top 10 waardenposities

Deze waardenhiërarchieën verschillen duidelijk. Slechts drie waarden hebben dezelfde positie in de bovenstaande lijsten, namelijk eerlijkheid, een zinvol leven hebben en een duurzame relatie. Er zijn echter minder precieze overeenkomsten tussen beide lijsten die zo misschien niet helemaal tot hun recht komen (persoonlijke ontwikkeling scoort, bijvoorbeeld, in beide gevallen hoog). Een iets ander beeld ontstaat in ieder geval als we voor beide groepen een verdeling maken in zeer sterke, sterke, matige en zwakke waarden. Door die naast elkaar te zetten worden ook verschillen zichtbaar, maar het resultaat lijkt iets meer op elkaar. De waarden van persoonlijke ontwikkeling, vriendelijkheid, eerlijkheid en een zinvol leven hebben blijken, bijvoorbeeld, voor beide groepen zeer sterke waarden te zijn. In de onderstaande tabel vallen acht van de 22 waarden in dezelfde categorie voor beide groepen.

Categorieën waarden	Groep A	Groep B
Zeer sterke waarden	Persoonlijke ontwikkeling, Gelukkig zijn, Vriendelijkheid, Eerlijkheid, Zelfstandigheid, Je mag jezelf zijn, Openheid naar anderen en de wereld, Goede vriendschappen, Zinvol leven hebben	Persoonlijke ontwikkeling, Anderen helpen, Rechtvaardig zijn, Vriendelijkheid, Eerlijkheid, Duurzame relatie, Zinvol leven hebben
Sterke waarden	Anderen helpen, Rechtvaardig zijn, Tolerantie, Kritisch nadenken, Duurzame relatie, Veel genieten	Milieubewust leven, Zelfstandigheid, Je mag jezelf zijn, Kritisch nadenken, Goede vriendschappen, Gezin, Verdiepen in religie, spiritualiteit of filosofie, Maatschappelijke problemen aanpakken
Matige waarden	Persoonlijke vrijheid, Milieubewust leven, Gezin	Persoonlijke vrijheid, Gelukkig zijn, Tolerantie, Openheid naar anderen en de wereld
Zwakke waarden	Verdiepen in religie, spiritualiteit of filosofie, Maatschappelijke problemen aanpakken, Carrière maken, Veel van de wereld zien	Carrière maken, Veel van de wereld zien, Veel genieten

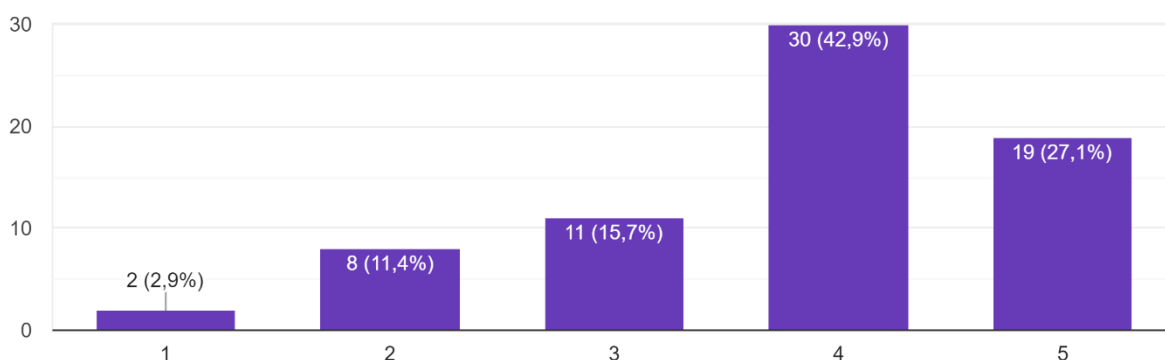
Figuur 11: Waardenhiërarchie groepen A en B

3.2 Stellingen

De enquête bevatte zeven stellingen, verdeeld over onderdelen twee en drie. Bij deze stellingen konden mensen aangeven op een vijfpuntschaal in hoeverre ze het (on)eens waren met de stelling. De eerste stelling was: Ik denk vaak na over wat mijn waarden zijn. Mijn verwachting was dat de meerderheid van de respondenten zou aangeven oneens te zijn met deze stelling. Het tegenovergestelde gebeurde, zoals hieronder te zien is. In de analyse zullen we terugkomen op dit onverwachte resultaat. Onder de groep van tien respondenten die aangaven oneens te zijn met de stelling waren respondenten met een universitaire opleiding ondervertegenwoordigd (40%) ten opzichte van de gehele populatie (73%). Respondenten uit groep A waren ietsjes oververtegenwoordigd (40% i.p.v. 34%). Opmerkelijker is de oververtegenwoordiging van respondenten die aangaven atheïst te zijn (40% i.p.v. 17%).

Ik denk vaak na over wat mijn waarden zijn.

70 antwoorden

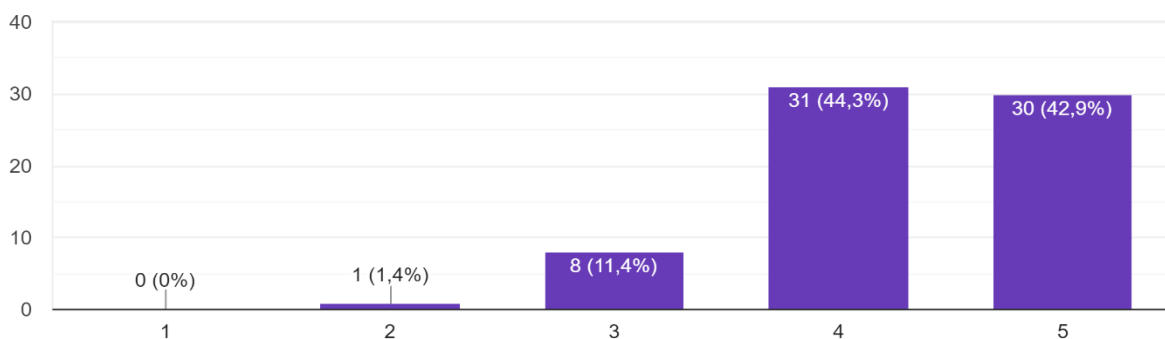

Figuur 12: Resultaten stelling 1

De tweede stelling was: Ik wil mijn doelen bereiken, maar ook iets positiefs betekenen voor de mensen om mij heen. Hier koos een hele grote meerderheid (87%) van alle respondenten om aan te geven met de stelling eens te zijn. Het aantal respondenten dat koos voor 'helemaal eens' was bovendien bij deze stelling het hoogst. Bij groep A koos 37,5% voor vier punten en 41,7% voor vijf punten. Ook hierbij koos dus een grote meerderheid (79,2%) om aan te geven met de stelling eens te zijn.

Ik wil mijn doelen bereiken, maar ook iets positiefs betekenen voor de mensen om mij heen.

70 antwoorden

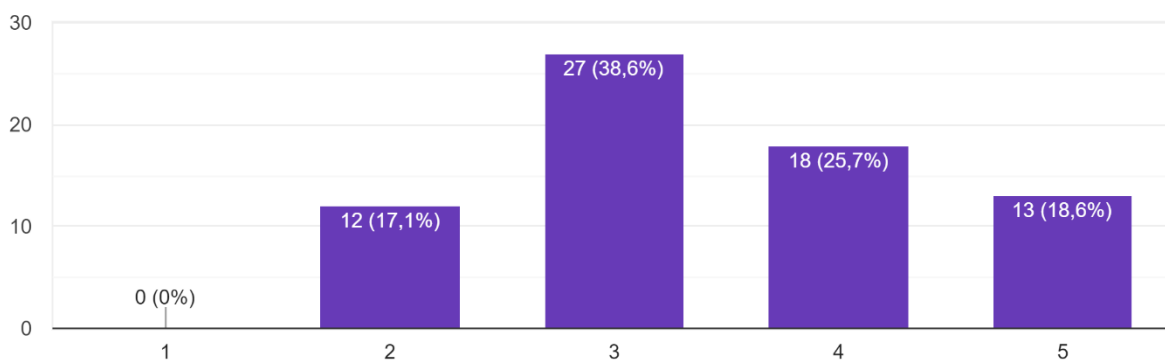

Figuur 13: Resultaten stelling 2

De derde stelling (Gelukkig zijn is één van mijn belangrijkste doelen in het leven) was schijnbaar voor veel mensen een lastige. Een grote groep respondenten koos voor een '3' op de schaal, het middelpunt tussen helemaal oneens en helemaal eens, wat in de enquête gekarakteriseerd werd als 'neutraal'. De meerderheid van de overige stemmers gaven echter wel aan met de stelling eens te zijn. Bij de groep van dertien respondenten die aangaven helemaal met de stelling eens te zijn waren respondenten zonder christelijke zelfidentificatie flink oververtegenwoordigd (76,9 % i.p.v. 34,3%). Twee respondenten hadden een complexe niet-christelijke zelfidentificatie, twee kozen voor 'anders', één gaf aan ietsist te zijn en vijf waren atheïst. Verder, terwijl slechts 44% van alle respondenten koos voor vier of vijf punten, koos een kleine 71% van groep A voor één van deze opties. Slechts één respondent uit deze groep gaf aan oneens te zijn met de stelling.

Gelukkig zijn is één van mijn belangrijkste doelen in het leven.

70 antwoorden

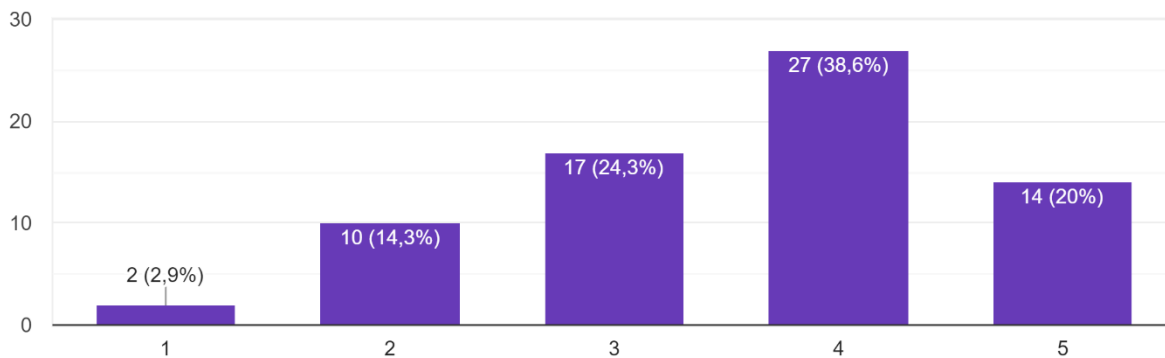

Figuur 14: Resultaten stelling 3

De vierde stelling had te maken met waardenverandering en was als volgt: Wat ik belangrijk vind is in de afgelopen jaren veranderd. De meerderheid (59%) van de respondenten gaven aan met deze stelling eens te zijn.

Wat ik belangrijk vind is in de afgelopen jaren veranderd.

70 antwoorden

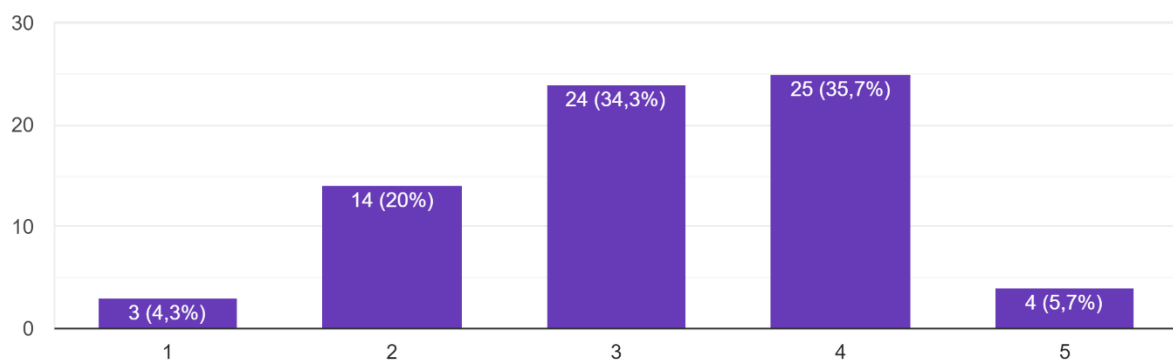

Figuur 15: Resultaten stelling 4

De vijfde stelling was: Anderen helpen is voor mij belangrijker dan gelukkig zijn. Deze stelling zou, zo vermoedde ik, veel mensen voor de keuze stellen om te kiezen tussen twee van hun waarden. Een aanzienlijke groep (34%) koos voor een 3 op de schaal, maar de meerderheid van de overige stemmers gaf aan met de stelling eens te zijn. Hierbij waren respondenten met een christelijke zelfidentificatie oververtegenwoordigd bij zowel 'eens' (84%) als 'helemaal eens' (100%).²⁸⁰ Bij de populatie als geheel was er sprake van een christelijke zelfidentificatie van 66 procent.²⁸¹ We merken wel op dat het aantal respondenten dat koos voor 'helemaal eens' bij deze stelling het laagst was. Onder groep A kozen bovengemiddeld veel respondenten voor één of twee punten (45,8% i.p.v. 34,3%).²⁸² De overige respondenten uit deze groep kozen voor drie (33%) of vier punten (21%).

Anderen helpen is voor mij belangrijker dan gelukkig zijn.

70 antwoorden

Figuur 16: Resultaten stelling 5

²⁸⁰ In bijna alle gevallen gaat dit om een simpele christelijke zelfidentificatie, maar in één geval (bij 'eens') identificeerde een respondent ook als agnost.

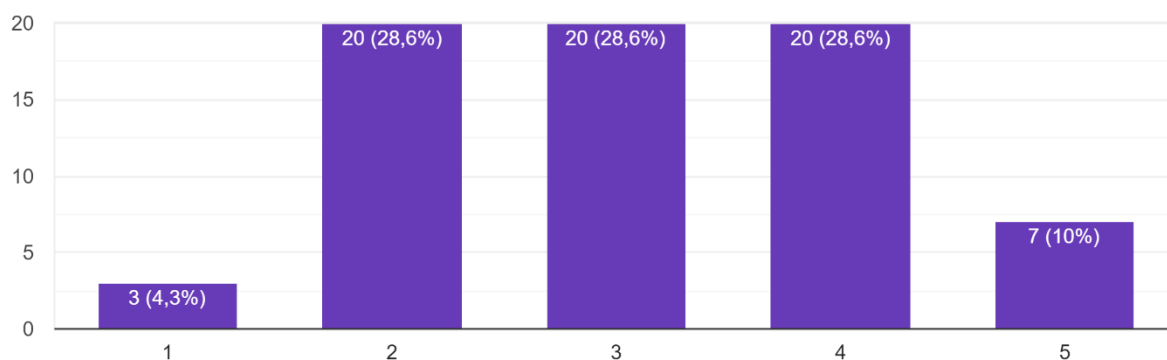
²⁸¹ Dit is inclusief complexe christelijke zelfidentificaties.

²⁸² De drie respondenten die kozen voor 'helemaal oneens' kwamen alle drie uit groep A.

De zesde stelling verdeelde respondenten sterk, zoals hieronder te zien is. Een grote groep (33%) gaf aan niet met de stelling eens te zijn. Een iets grotere groep (39%) gaf aan wel met de stelling eens te zijn en een grote groep (29%) koos voor de neutrale optie.

Er zijn veel verschillen tussen mijn waarden en die van mijn ouders.

70 antwoorden

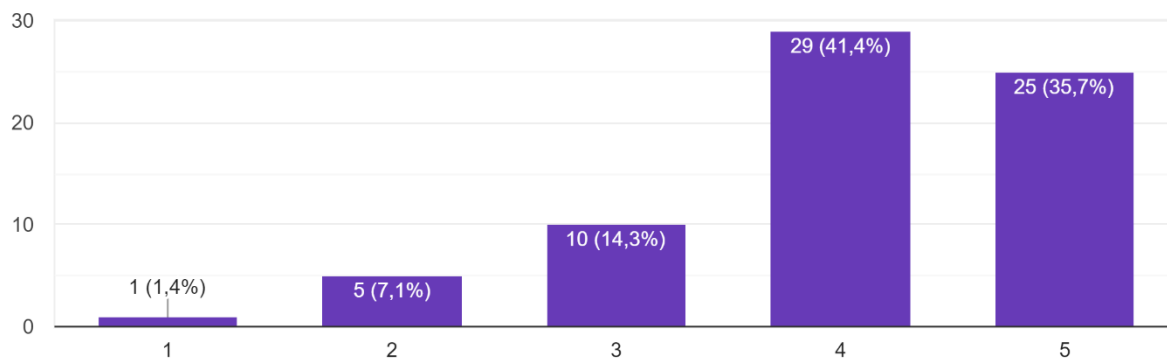

Figuur 17: Resultaten stelling 6

De zevende stelling ging over het praten met vrienden over waarden en was als volgt: Ik zou het leuk vinden om een keer met vrienden te praten over wat onze waarden zijn. Een grote meerderheid (77%) van de respondenten gaf aan met deze stelling eens te zijn, waarvan een aanzienlijke groep koos voor de optie 'helemaal eens'. Bij groep A koos 45,8% voor 'eens' en 25% voor 'helemaal eens', dus de meerderheid (70,8%) gaf aan eens te zijn met de stelling.

Ik zou het leuk vinden om een keer met vrienden te praten over wat onze waarden zijn.

70 antwoorden

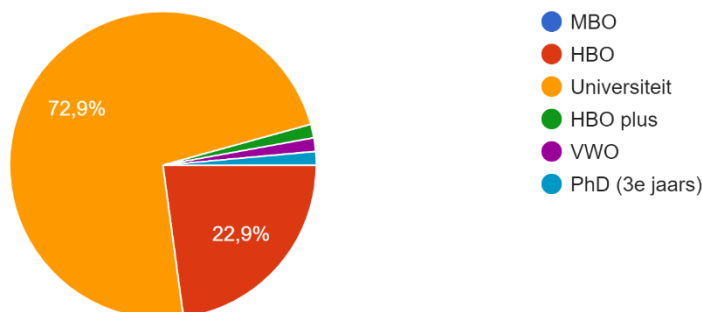
Figuur 18: Resultaten stelling 7

3.3 Respondenten

De afsluitende vragen van de enquête hielpen om een beter beeld te krijgen van de respondenten. Hoewel een deel van de respondenten dertigers waren, was de meerderheid van de respondenten in de twintig. De gemiddelde leeftijd was 27 jaar. De respondenten waren relatief hoogopgeleid, zo'n 73 procent gaf aan een universitaire opleiding te hebben als hoogste opleiding.²⁸³

Wat is jouw hoogste opleiding? Nog niet afgerond telt ook!

70 antwoorden

Figuur 19: Resultaten vraag 13

Bij vraag 14 werden respondenten gevraagd naar een onderwerp of vraag waar ze veel mee bezig waren (geweest). Hieronder presenteren we 67 antwoorden die werden gegeven op deze vraag (drie respondenten gaven geen bruikbaar antwoord).²⁸⁴ De antwoorden waren, zoals duidelijk zal worden, erg divers. Toch kunnen de antwoorden (groten)deels ondergebracht worden bij de volgende 15 thema's of domeinen: antropologie (A), geluk en tevredenheid (GT), gemeenschap (GM), (mentale) gezondheid (GZ), hobby's, muziek & sport (HMS), maatschappij (MT), natuur en duurzaamheid (ND), politiek en economie (PE), persoonlijke ontwikkeling (PW), religie, filosofie, zingeving en levenswijze (RFZL), relaties (RS), sociale gerechtigheid (SG), wonen (WN), werk en studie (WS), en zelfkennis (Z). Door de antwoorden te verbinden aan deze domeinen kunnen we zo wat meer algemene observaties maken.

Antwoord	Domein(en)
1.* Of het coronavaccin niet lange termijn gevolgen heeft waar we rekening mee moeten houden als maatschappij. Hetzelfde dat ik me bezighoudt met een nieuwe plek vinden en dat dit bijna onmogelijk is met de huidige woningmarkt	GZ, MT, WN
2.* Hoe ik zo vol mogelijk kan leven (solide, diepgaande connecties met mensen en natuur, weinig aandacht voor geld en materiaal, veel ervaring opdoen, zo open mogelijke houding)	RFZL, ND, RS

²⁸³ Het is belangrijk om op te merken dat nog niet afgeronde opleidingen mochten worden meegerekend als hoogste opleiding.

²⁸⁴ De volgorde waarin de antwoorden gepresenteerd worden is bepaald door Google Forms en is van lang naar kort. Deze volgorde komt niet precies overeen met de volgorde waarin de enquête is ingevuld.

3. Wat is liefde? Op welke manier is dit te vertalen naar verschillende domeinen in je leven, ook werk? Wat zijn goede relaties?	RFZL, RS, WS
4.* Wat maakt mij een goed/slecht persoon? Wat is de zin van mijn (het menselijk) leven? Wat betekend religie/zingeving voor mij?	RFZL, Z
5. Muziek, sport, literatuur klassiekers uit de 19e eeuw, bellen naar vrienden met wie het niet goed gaat, Bijbelstudiekringen	HMS, RS, GM, RFZL
6.* Geschiedenis (vanuit de studie) en kijken naar hoe de normen en waarden die ik zelf heb, misschien historisch bepaald zijn.	WS, RFZL, Z
7.* Plek vinden qua baan, overspannen geweest. En met het christelijk geloof veel bezig wat kan ik daarmee	WS, RFZL
8. Hoe kan ik tevreden zijn met wat ik nu heb ondanks dat ik erg toekomst gericht en dromerig ben?	GT, RFZL, Z
9. Emotionele ontwikkeling, contentment vinden in mijzelf, mentale gezondheid, Radical softness	GT, GZ, RFZL, PW
10.* Hoe richt ik mijn leven in volgens mijn waarden? En wat als anderen daar dan wat van vinden?	RFZL
11.* Persoonlijke ontwikkeling/spiritualiteit, voldoening halen uit werk en privéleven.	RFZL, WS, GT, PW
12. Invulling van mijn werk (i.c.m. rechtvaardig leven, anderen helpen), wie ben ik.	RFZL, WS, Z
13. Politiek. De rechtvaardigheid van de meritocratie, de moraal van de vrije markt	PE, MT
14. Politiek, maatschappelijke ontwikkelingen t.ov. christelijke normen en waarden	PE, MT
15. In hoeverre is (botte) eerlijkheid een deugd? Kan het ook een ondeugd worden?	RFZL
16. Intersectioneel feminisme is een onderwerp waar ik me veel mee bezig houdt.	RFZL, SG, MT
17.* Ik bedenk me vaak dat ik eigenlijk een aap ben die taal kent en kan rekenen	A, RFZL
18. Waarom we hier op aarde zijn, doet ons leven er toe? Waarom leven we?	RFZL
19. Studentenwelzijn, millennials, woningmarkt, politiek en polarisatie	PE, MT, WN, GZ
20. Leven binnen een gemeenschap dus minder individualistisch	RFZL, GM
21. De plaats van gebrokenheid binnen het christelijk geloof	RFZL
22. Moet ik mijn baan opzeggen om voor mijzelf te beginnen?	WS, RFZL
23. Efficiënte manier van doen van onderhoud (aan bv boten)	HMS
24.* De woningproblematiek in Nederland. Sociale woningbouw.	MT, WN
25.* Waarom ben ik zoveel bezig met het 'goed' willen doen?	Z
26. Wat betekent geloven/ religie voor mij en anderen	RFZL
27.* Ben ik gelukkig, kan ik mij nog ontwikkelen	GT, PW
28. Carriere en doen waar je "gelukkig" van wordt	WS, GT
29. Schepping en evolutie. Geloof en wetenschap.	RFZL
30. Duurzaamheid en persoonlijke ontwikkelijk	PW, ND
31. Muziek, reformatorische cultuur, twijfel	HMS, A, MT, RFZL
32. Waarom is er zoveel lijden in de wereld?	RFZL
33. Relatie met niet christelijk persoon	RS, RFZL
34. Zelfrealisatie en verantwoord leven	PW, RFZL

35.* Werk, huisdieren, motor, fotografie	WS, HMS
36. Geluk vinden in kleine dingen	GT, RFZL
37. natuur: wandelen en tuinieren	ND, HMS
38. Rechtvaardigheid en vrijheid	RFZL
39. Balans vinden tussen warden	RFZL
40. Duurzaamheid, digitalisering	ND, MT
41. Religie, ontwikkelingshulp	RFZL, MT, PE
42.* Persoonlijke ontwikkeling	PW
43. Theologie, graphic design	RFZL, WS, HMS
44. Theologie en Architectuur	RFZL, WS
45.* duurzaamheid, gelijkheid	ND, SG, MT
46.* Hoe ga je met rouw om?	RFZL
47.* Volleybal, verbouwen	HMS, WS
48. Filosofie vrije wil	RFZL
49. Recht en onrecht	SG, MT
50. Waarom besta ik?	RFZL, Z
51. Wie is mijn God?	RFZL, Z
52.* Kansengelijkheid	SG, MT
53. Buitensporten	HMS
54. Anti-racisme	SG, MT
55. Rustig leven	RFZL
56. Ongelijkheid	SG, MT
57. Bewust leven	RFZL
58. Gemeenschap	GM
59.* Psychologie	A
60.* Gezondheid	GZ
61.* Tolerantie	RFZL, MT
62.* Onderwijs	WS, PE
63. Zingeving	RFZL
64.* Relaties	RS
65.* Gedrag	A
66.* gamen	HMS
67. Sport	HMS

Figuur 20: Antwoorden vraag 14

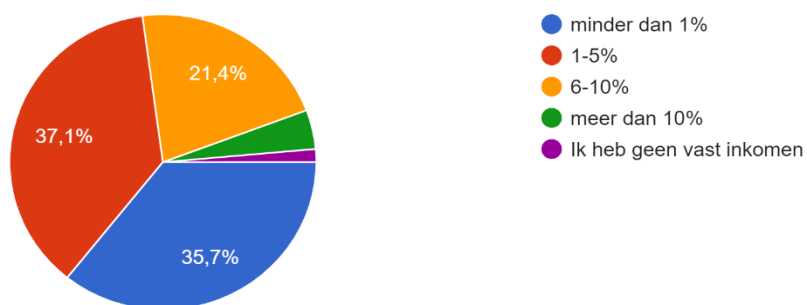
De vier sterkste domeinen zijn: religie, filosofie, zingeving en levenswijze (38x), maatschappij (14x), werk en studie (12x) en hobby's, muziek & sport (10x). De score van RFZL (56,7%) is ietjes hoger dan de score van de waarde 'verdiepen in religie, spiritualiteit of filosofie' (51,4%). De score van MT (20,9%) is een stuk lager dan de score van 'maatschappelijke problemen aanpakken' (44,3%). De score van WS (17,9%) is iets hoger dan dat van 'carrière maken' (11,4%). De score van HMS (14,9%) kunnen we niet echt met een

relevante waarde vergelijken. Onder groep A, waarvan de antwoorden met een asterisk (*) zijn aangeduid, scoorde RFZL (37,5%), MT (16,7%), WS (25%) en HMS (12,5%).

Wat het maandelijks geven aan een goed doel betreft gaf de grootste groep (37%) aan 1-5% van hun netto-inkomen te geven. Zo'n 36 procent van de respondenten gaf aan minder dan 1 procent te geven. Ongeveer twintig procent van de respondenten gaf aan tussen 6 tot 10 procent te geven en een hele klein groep (4%) gaf aan meer dan 10 procent te geven. Oftewel, de grote meerderheid van de respondenten gaf aan maandelijks 5% of minder van hun netto-inkomen te geven aan een goed doel. Onder de respondenten die aangaven 6 of meer procent te geven waren respondenten met een christelijke zelfidentificatie flink oververtegenwoordigd (94% i.p.v. 66%). Ook lag de gemiddelde leeftijd wat hoger (29,5 jaar i.p.v. 27 jaar).

Hoeveel van jouw netto-inkomen geef jij per maand aan een goed doel? Als je bijvoorbeeld €20 geeft bij een netto-inkomen van €2000, dan geef je 1%.

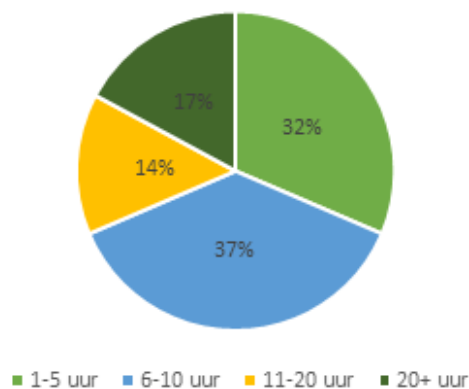
70 antwoorden

Figuur 21: Resultaten vraag 16

Het merendeel (58,6%) van de respondenten gaf aan vrijwilligerswerk te doen. Een deel van diegenen die geen vrijwilligerswerk deden gaf aan dat dit met de coronacrisis te maken had. Vijfendertig respondenten gaven een tijdsaanduiding in hun antwoord. De cirkeldiagram hiernaast geeft een indruk van hoeveel uur per maand deze respondenten vrijwilligerswerk doen.²⁸⁵

Vrijwilligerswerk per maand

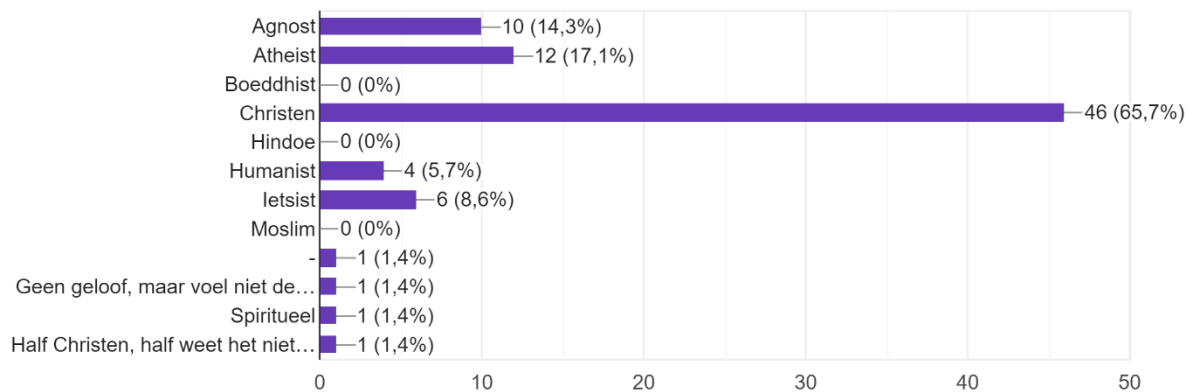

Figuur 22: Vrijwilligerswerk per maand

²⁸⁵ De tijdsaanduidingen waren soms niet erg precies en het was niet altijd helemaal duidelijk of het aantal uur dat genoemd werd inderdaad ging om uur per maand.

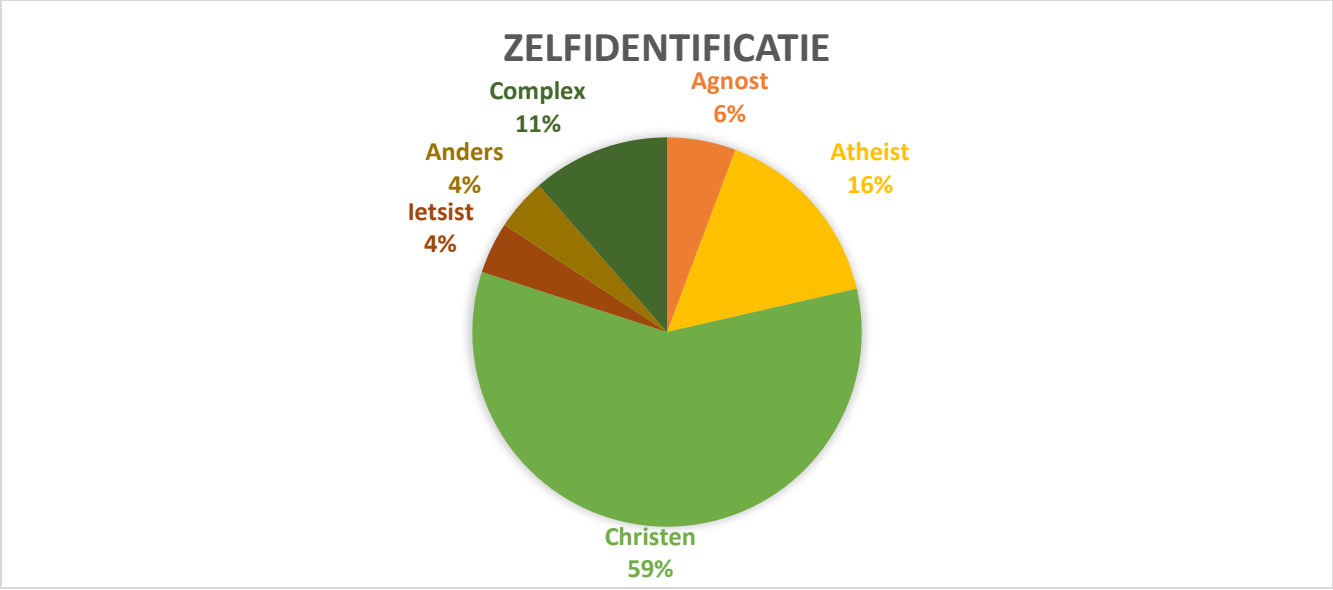
Wat is jouw levensbeschouwing? (meerdere keuzes mogelijk)

70 antwoorden

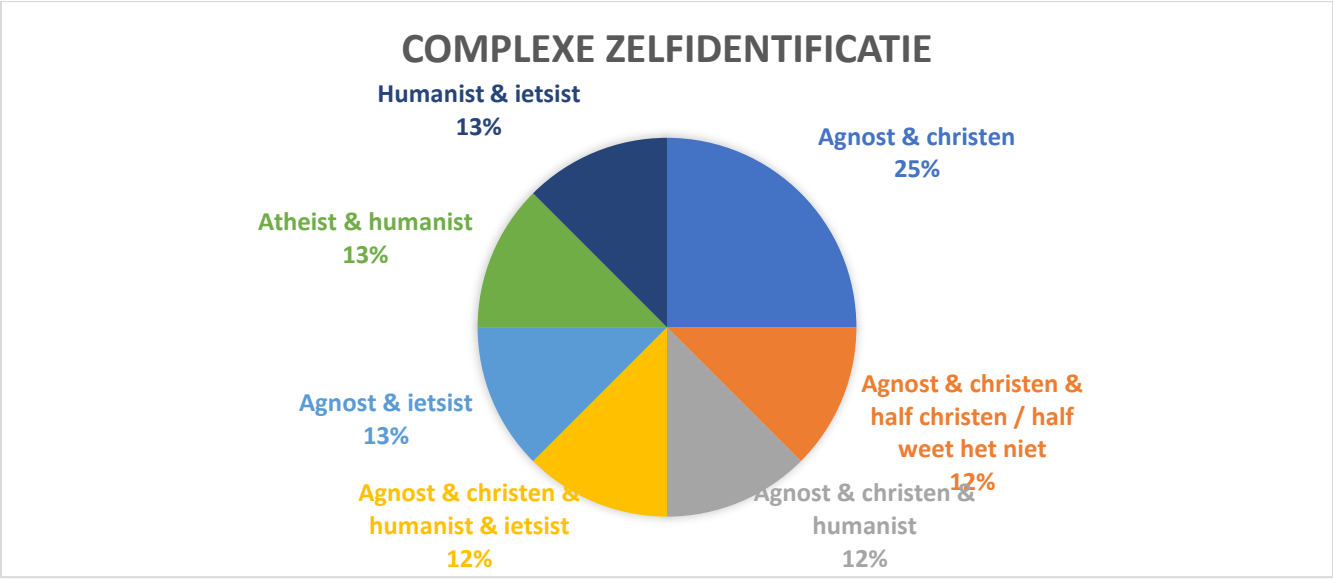

Figuur 23: Resultaten vraag 17

De cruciale vraag naar de levensbeschouwing van de respondent leverde interessante resultaten op, zoals hierboven te zien is. Wat het bovenstaande figuur echter een beetje verhult is dat, hoewel de overgrote meerderheid koos voor een simpele levensbeschouwelijke zelfidentificatie, een deel van de respondenten een complexe levensbeschouwelijke identiteit had (zo'n 11% van de respondenten). In de onderstaande cirkeldiagrammen wordt het onderscheid tussen simpele en complexe levensbeschouwelijke zelfidentificatie duidelijker gemaakt. Sommige combinaties waren daarbij minder voor de hand liggend dan anderen, zo selecteerden vijf respondenten zowel 'christen' alsook 'agnost'. We kunnen niet heel precies zeggen wat dit betekent, maar de keuze voor beide termen suggereert dat in de beleving van de respondent beide nodig zijn voor een goed begrip van haar of zijn levensbeschouwelijke positie. Te denken valt aan mensen die (1) christelijk zijn opgevoed, (2) participeren in christelijke gemeenschappen, (3) vertwijfeld zijn geraakt over christelijke dogma's (vandaar de term 'agnost'), maar (4) zich desondanks sterk verbonden voelen met het christendom (of nog niet klaar zijn om er afstand van te doen). Het zou ook kunnen gaan om mensen die niet kerkelijk betrokken zijn en niet de centrale christelijke claims onderschrijven, maar zich wel deel voelen van een christelijke 'cultuur' of 'beschaving'. De term 'christelijk' functioneert dan een beetje zoals de term 'Westers'. Een andere mogelijkheid is dat we te maken hebben met een sterk apofatische of subjectivistische vorm van christendom waarbij de eigen ervaring van de werkelijkheid voluit christelijk is, maar een agnostische positie wordt ingenomen ten opzichte van hoe de wereld daadwerkelijk in elkaar zit. In de toekomst zou meer gericht onderzoek gedaan kunnen worden naar deze en andere complexe zelfidentificaties.

Figuur 24: Zelfidentificatie respondenten

Figuur 25: Complexe zelfidentificatie

4. Analyse

De resultaten van de enquête geven ons een complexer en beter beeld van de waarden van jonge Nederlanders dan we bij het vorig hoofdstuk hadden. Aan de ene kant is er veel continuïteit en bevestiging. Het feit dat 87% van alle respondenten aangaf eens te zijn met de tweede stelling ('Ik wil mijn doelen bereiken, maar ook iets positiefs betekenen voor de mensen om mij heen') ondersteunt de hypothese dat de waarden van jonge Nederlanders gekenmerkt wordt door sociaal individualisme. Onder groep A (geen christelijke zelfidentificatie) gaf ook een vrij grote meerderheid (79%) aan met de stelling eens te zijn. Bovendien scoorden een groot aantal sociale waarden, waaronder anderen helpen, rechtvaardig zijn, vriendelijkheid, eerlijkheid, openheid naar anderen en de wereld, goede vriendschappen, en een duurzame relatie, goed in de enquête. Dit was ook het geval bij groep A, waar zelfs een additionele sociale waarde, namelijk 'tolerantie', het goed deed, zoals blijkt in de onderstaande tabel.

Categorieën waarden	Geheel	Groep A
Zeer sterke waarden	Persoonlijke ontwikkeling, Anderen helpen, Rechtvaardig zijn, Vriendelijkheid, Eerlijkheid, Zinvol leven	Persoonlijke ontwikkeling, Gelukkig zijn, Vriendelijkheid, Eerlijkheid, Zelfstandigheid, Je mag jezelf zijn, Openheid naar anderen en de wereld, Goede Vriendschappen, Zinvol leven hebben
Sterke waarden	Gelukkig zijn, Zelfstandigheid, Je mag jezelf zijn, Kritisch nadenken, Openheid naar anderen en de wereld, Goede vriendschappen, Duurzame relatie, Verdiepen in religie, spiritualiteit of filosofie	Anderen helpen, Rechtvaardig zijn, Tolerantie, Kritisch nadenken, Duurzame relatie, Veel genieten
Matige waarden	Persoonlijke vrijheid, Milieubewust leven, Tolerantie, Gezin, Maatschappelijke problemen aanpakken, Veel genieten	Persoonlijke vrijheid, Milieubewust leven, Gezin
Zwakke waarden	Carrière maken, Veel van de wereld zien	Verdiepen in religie, spiritualiteit of filosofie, Maatschappelijke problemen aanpakken, Carrière maken, Veel van de wereld zien

Figuur 26: Waardenhiërarchie alle respondenten en groep A

Daarnaast merken we op dat bij vragen één, twee en drie elk van de 22 voorgelegde waarden is geselecteerd door een deel van de respondenten en dat 14 daarvan door een meerderheid werd geselecteerd, hoewel er ook een optie 'anders' was en per vraag slechts één optie aangevinkt hoefde te

worden, wat aangeeft dat we op het goede spoor zitten. Onder de respondenten van groep A waren zelfs 15 van de voorgelegde waarden door een meerderheid geselecteerd.²⁸⁶

Verder scoorden een aantal waarden die sterk geattesteerd waren in de interviews, zoals eerlijkheid en vriendelijkheid, hoog bij de enquête. Eerlijkheid en vriendelijkheid waren de twee waarden die het meest geselecteerd werden (78,6% en 74,3%) bij de vraag welke waarden of lessen respondenten aan hun kinderen mee zouden willen geven. Bij groep A scoorden deze waarden zelfs hoger (79,2% en 83,3%). Voor deze groep deelde 'vriendelijkheid' de eerste plaats met 'persoonlijke ontwikkeling' en 'je mag jezelf zijn' en deelde 'eerlijkheid' de tweede plaats met 'gelukkig zijn' in de waardenhiërarchie. Bij de interviews waren 'behulpzaamheid' en 'openheid' ook sterk geattesteerd en de vergelijkbare waarden 'anderen helpen' en 'openheid naar anderen en de wereld' deden het ook goed bij de enquête, al waren hierbij wel wat verschillen tussen groep A en groep B (alleen christelijke zelfidentificatie). Onder groep A selecteerde een meerderheid beide waarden (67% en 75%, respectievelijk). Bij groep B deed 'anderen helpen' het een stuk beter (78%), maar 'openheid naar anderen en de wereld' haalde slechts 42%.

Bij de interviews zagen we, in ieder geval bij sommige gevallen, tekenen van zowel continuïteit als discontinuïteit tussen de waarden van ouders en die van de geïnterviewden alsook aanwijzingen van veranderingen en stabiliteit van waarden in het leven van de geïnterviewde zelf. De resultaten op stellingen 4 en 6 passen hier vrij goed bij. Bij stelling 4 gaf een meerderheid (59%) aan dat wat zij belangrijk vinden in de afgelopen jaren is veranderd. Maar een aanzienlijke groep (24%) koos voor de neutrale optie en 17% gaf aan oneens te zijn met de stelling, wat allebei duidt op een zelf-perceptie van stabiliteit in de eigen waarden. Een opmerkelijk evenwichtige resultaat werd bereikt bij stelling 6 waarbij 39% aangaf dat er veel verschillen zijn tussen hun waarden en die van hun ouders en 33% aangaf dat dit niet het geval was. Bovendien koos 29% voor de neutrale optie. Als een grote meerderheid had aangegeven (helemaal) eens te zijn met de stelling dan zou dit een verassend resultaat geweest zijn, maar het huidige resultaat wijst erop dat hoewel er in veel gevallen veel verschillen zijn in waarden er ook in veel gevallen veel overeenkomsten zijn.

Aan de andere kant zijn er ook resultaten die vragen om nuancering of modificatie van het beeld dat we meekregen uit het vorige hoofdstuk. Hedonistische en geluk-gerelateerde waarden kwamen bijvoorbeeld niet sterk naar voren tijdens de interviews, wat vragen oproept in het licht van eerder waardenonderzoek (zie H2 §4). Dit vormde een deel van de motivatie achter de precieze invulling van de enquête (zie bijvoorbeeld stellingen 3 en 5). Welnu, een aantal resultaten van de enquête wijzen erop dat zulke waarden niet onderschat moeten worden als het gaat om het begrijpen van de waarden van jonge Nederlanders. Als we kijken naar de scores van de waarden 'gelukkig zijn' (57%) en 'veel genieten' (34%) dan vallen die erg mee. We worden hierbij echter op het verkeerde been gezet door het grote aandeel respondenten met een christelijke achtergrond. Deze waarden scoorden namelijk erg matig bij groep B. 'Gelukkig zijn' werd door een kleine 44% geselecteerd en 'veel genieten' slechts door een kleine 15%. Maar bij groep A, wat representatiever is voor jonge Nederlanders, selecteerde 79% 'gelukkig zijn' en een

²⁸⁶ De vijftien waarden zijn: (1) persoonlijke ontwikkeling, (2) anderen helpen, (3) rechtvaardig zijn, (4) gelukkig zijn, (5) vriendelijkheid, (6) eerlijkheid, (7) zelfstandigheid, (8) tolerantie, (9) je mag jezelf zijn, (10) kritisch nadenken, (11) openheid naar anderen en de wereld, (12) goede vriendschappen, (13) duurzame relatie, (14) zinvol leven hebben, en (15) veel genieten.

kleine 63% 'veel genieten'. Respondenten uit deze groep waren ook flink oververtegenwoordigd (77% i.p.v. 34%) onder respondenten die het helemaal eens waren met de stelling 'Gelukkig zijn is één van mijn belangrijkste doelen in het leven'. Bovendien gaf de meerderheid (71%) van deze groep aan het eens of helemaal eens te zijn met deze stelling, terwijl slechts een minderheid (44%) van alle respondenten dat deed. Verder gaven bovengemiddeld veel respondenten in deze groep (46% t.o.v. 21% van alle respondenten) aan het oneens of helemaal oneens te zijn met de vijfde stelling (Anderen helpen is voor mij belangrijker dan gelukkig zijn). Dit vormt natuurlijk geen meerderheid, maar we merken ook op dat een stuk minder respondenten uit deze groep aangaf het eens of helemaal eens te zijn met de stelling (21%). In het licht van dit alles is het aan te raden waarden zoals 'gelukkig zijn' en 'veel genieten' mee te nemen in ons model van de waarden van jonge Nederlanders in het algemeen.

Verder leverde de eerste stelling (Ik denk vaak na over wat mijn waarden zijn) een verassend resultaat op. Tegen de verwachting in gaf de meerderheid (55%) van de respondenten *eens* te zijn met deze stelling, waarvan een aanzienlijke groep (19 respondenten) koos voor de optie 'helemaal eens'. Dit resultaat gaat in tegen een aantal aanwijzingen in de interviews en strookt niet mijn eigen ervaring.²⁸⁷ In mijn beleving zijn jonge Nederlanders niet vaak bezig met nadenken over wat hun waarden zijn. Ik weet dan ook niet zo goed raad met dit resultaat. Één mogelijkheid is dat de stelling heel anders is opgevat door veel (maar niet alle) respondenten, bijvoorbeeld als 'Ik denk vaak na over zaken die ik belangrijk vind'. Een andere verklaring is dat veel respondenten in het kader van hun werk of studie vaak moeten reflecteren op hun waarden. Ook zou het kunnen dat we in de verspreiding van de enquête (onbedoeld) een segment van twintigers en dertigers hebben bereikt die uitzonderlijk vaak nadenken over hun waarden. Het is niet geheel onwaarschijnlijk dat het publiek dat ForumC op sociale media volgt zich bovengemiddeld bezighoudt met zulke levensbeschouwelijke zaken. Hoe dan ook denk ik dat er voorlopig niet al te zware conclusies verbonden moeten worden aan het resultaat.

Een aantal andere resultaten van de enquête nodigen wellicht ook uit om ons beeld van de waarden van jonge Nederlanders te nuanceren of bij te stellen. Verassend was voor mij hoeveel verschil er was tussen de resultaten van respondenten zonder christelijke zelfidentificatie en die van respondenten met alleen een christelijke zelfidentificatie. Zoals we konden zien verschilden de scores van de voorgelegde waarden tussen deze groepen. In sommige gevallen lagen de scores heel dicht bij elkaar, bijvoorbeeld in het geval van kritisch nadenken en eerlijkheid, maar dat maakt het des te opmerkelijker dat de scores van sommige waarden erg ver uit elkaar lagen. De grootste verschillen waren natuurlijk bij de waarden 'veel genieten', 'verdiepen in religie, spiritualiteit of filosofie' en 'gelukkig zijn', maar het (veel kleinere) verschil bij 'anderen helpen' was ook opvallend, omdat dit een cruciale sociale waarde is. Een lage score van deze waarde is te verenigen met een verhaal over sociaal individualisme, maar we hebben het dan wel over een veel minder 'sociaal' sociaal individualisme. Natuurlijk was 'anderen helpen' voor groep A weldegelijk een sterke waarde, maar aangezien deze groep representatiever is voor Nederlandse twintigers en dertigers geeft de lagere score (een kleine 67% i.p.v. 78%) wel te denken. Een ander opvallend verschil is dat de gerelateerde waarden 'je mag jezelf zijn', 'openheid voor anderen en de wereld' en 'tolerantie' alsook de waarde 'persoonlijke vrijheid' het (aanzienlijk) slechter deden bij groep B dan bij groep A. Dit suggereert een minder accepterende houding of een minder belang hechten aan acceptatie onder

²⁸⁷ Zie I1:A16; I2:A1.

respondenten met alleen een christelijke zelfidentificatie, al deed 'je mag jezelf zijn' het wel beter dan 'tolerantie'. Relevant hierbij is wellicht ook dat de waarden 'rechtvaardig zijn' en 'maatschappelijke problemen aanpakken', die misschien wat kritischer / minder permissief van aard zijn, het beter deden bij groep B. Mochten hier daadwerkelijke verschillen in waarden weerspiegeld worden, dan kunnen die niet gemakkelijk recht worden gedaan in één model van de waarden van jonge Nederlanders.²⁸⁸

Het is ook goed om stil te staan bij de vraag hoe de resultaten van de enquête zich verhouden tot eerder waardenonderzoek (besproken in H1 §4). Laten we beginnen bij EVS 2017. Tijdens deze meest recente ronde van de *European Values Study* gaf in Nederland 96% van jonge mensen aan dat vrienden en kennissen zeer of tamelijk belangrijk waren in hun leven. De score van 'goede vriendschappen' was bij de enquête een stuk lager, zowel bij de hele populatie (68,6%) als bij groep A (75%), maar deze waarde deed het desalniettemin goed. Verder komt de score van 'verdiepen in religie, spiritualiteit of filosofie' (29,2%) onder groep A vrij goed overeen met het percentage (jonge) respondenten dat bij EVS 2017 aangaf dat religie zeer of tamelijk belangrijk was in hun leven (26,4%). Bij vraag 14, de vraag naar een onderwerp of vraag waar de respondent veel mee bezig was (gewees), kwam natuurlijk het domein religie, filosofie, zingeving en levenswijze als beste uit te bus, maar zoals we zagen was dit domein al minder prominent bij groep A. Bij EVS 2017 gaf ruim 75% van de jonge Nederlandse respondenten aan het belangrijk te vinden dat een kind thuis verdraagzaamheid en respect voor anderen leert. Bij vraag 2 van de enquête ('Welke waarden of lessen zou jij jouw kinderen mee willen nemen?') selecteerden de meerderheid van groep A de gerelateerde waarden 'tolerantie' (62,5%), 'openheid naar anderen en de wereld' (75%) en 'je mag jezelf zijn' (83,3%). Het leren van onafhankelijkheid scoorde bij EVS 2017 een kleine 52%, bij onze enquête scoorde onder groep A 'zelfstandigheid' een stuk beter (70,8%), maar 'persoonlijke vrijheid' scoorde slechter (45,8%). Bij groep B scoorden beide waarden minder hoog (58,5% en 31,7%). Een punt waarbij er, op het eerste gezicht, meer verschil is tussen EVS 2017 en de resultaten van onze enquête heeft te maken met werk. Bij EVS 2017 gaf 90,5% aan dat werk zeer of tamelijk belangrijk was in hun leven, bij de enquête scoorde echter 'carrière maken' als belangrijk levensdoel nogal slecht; het werd geselecteerd door 11,4% van alle respondenten en slechts 8,3% van groep A. Ik denk dat deze resultaten elkaar echter meer aanvullen dan tegenspreken. Je kunt je werk erg belangrijk vinden zonder het heel belangrijk te vinden om carrière te maken, wat sterk geassocieerd is met promotie maken en opklimmen in een bedrijf of organisatie. Al in al sluiten onze resultaten denk ik vrij goed aan bij de resultaten van EVS 2017, vooral als we het juiste gewicht geven aan de resultaten van groep A.

Bij het scholierenonderzoek, waarbij middelbare scholieren een lijst met 23 waarden voorgelegd kregen, traden verschillen in scores op als respondenten werden verdeeld naar levensbeschouwelijke zelfomschrijving. Dat was bij de resultaten van de enquête ook het geval. In hoofdstuk 1 lieten we zien wat de top tien best scorende waarden van het scholierenonderzoek waren. Hieronder geven we opnieuw de tabel weer.

²⁸⁸ Dat zou zo'n model niet nutteloos maken, maar we zouden er wel rekening mee moeten houden dat niet iedere jonge Nederlander zichzelf helemaal herkent in zo'n model.

Positie	Waarde	Score
1.	Blij met jezelf	4,5
2.	Van het leven genieten	4,49
3.	Vrij en onafhankelijk zijn	4,29
4.	Een gelukkige relatie hebben	4,28
5.	Een goed mens zijn	4,22
6.	Rechtvaardig zijn	4,16
7.	Altijd klaar staan voor anderen	4,02
8.	Mensen helpen die in moeilijkheden zitten	3,86
9.	Seksualiteit beleven	3,78
10.	Je plicht doen	3,71

Figuur 27: Hoogst scorende waarden scholierenonderzoek

Een vergelijking maken met de best scorende waarden van ons onderzoek is lastig omdat we deels andere waarden hebben voorgelegd, toch zien we het één en andere aan overeenkomsten tussen de resultaten, vooral als we kijken naar die van groep A. Bij het scholierenonderzoek deden bijvoorbeeld een aantal geluk-gerelateerde waarden het erg goed (blij met jezelf, van het leven genieten & een gelukkige relatie hebben), dat was ook het geval bij groep A voor de waarden ‘gelukkig zijn’ en ‘veel genieten’. We merken ook op dat de waarde ‘duurzame relatie’ goed scoorde bij de enquête, zowel bij groep A als groep B. Hoewel ‘rechtvaardig zijn’ het een stuk beter deed bij groep B, was het voor groep A ook een sterke waarde en bij het scholierenonderzoek zien we het verschijnen in de top tien best scorende waarden samen met de nauw gerelateerde waarde ‘een goed mens zijn’. Voor groep A was ‘anderen helpen’ een sterke waarde en voor groep B een hele sterke waarde. Iets vergelijkbaars leek het geval te zijn voor de scholieren aangezien de waarden ‘altijd klaar staan voor anderen’ en ‘mensen helpen die in moeilijkheden zitten’ de top tien hebben gehaald. ‘Vrij en onafhankelijk zijn’ scoorde bij het scholierenonderzoek erg goed. Bij de enquête deed ‘persoonlijke vrijheid’ het een stuk slechter, ook bij groep A. Dat gezegd hebbende, ‘zelfstandigheid’ leek bij deze groep wel een hele sterke waarde te zijn. Verder, bij het scholierenonderzoek scoorden expliciet geloof-gerelateerde waarden het slechts. Bij groep A scoorde ‘verdiepen in religie, spiritualiteit of filosofie’ niet het slechts, maar het was wel een zwakke waarde. Kortom, de resultaten van ons enquêteonderzoek zijn, als we rekening houden met de invloed van christelijke respondenten op de uiteindelijke resultaten, grotendeels in lijn met die van het scholierenonderzoek. In beide zien we duidelijke aanwijzingen dat drie soorten waarden terug te vinden zijn onder de belangrijke waarden van de gemiddelde jonge Nederlander: (1) sociale en ander-georiënteerde waarden, zoals ‘anderen helpen’ en ‘goede vriendschappen’, (2) individu-gerelateerde waarden, zoals ‘persoonlijke ontwikkeling’ en ‘een zinvol leven hebben’, en (3) geluk-gerelateerde waarden, zoals ‘gelukkig zijn’ en ‘veel genieten’. Om recht te doen aan de geluk-gerelateerde waarden is het misschien nodig om onze eerdere term (‘sociaal individualisme’) te vervangen door zoiets als ‘hedonistisch sociaal individualisme’. Ook daarbij kunnen we echter onze vragen hebben. Is ‘gelukkig zijn’ eigenlijk wel een hedonistische waarde? Is de term ‘sociaal’ sterk genoeg om waarden zoals ‘rechtvaardig

zijn' en 'een goed mens zijn' mee te karakteriseren? In de conclusie van dit onderzoeksverslag komen we terug op deze kwestie.

Resultaten uit het SOCON onderzoek geven aan dat na 1980 de familiaal-burgerlijke waardenoriëntatie, met waarden als 'getrouwd zijn', 'kinderen hebben en opvoeden' en 'leven voor je gezin', heeft plaatsgemaakt voor de hedonistische waardenoriëntatie, met waarden zoals 'van het leven genieten', 'plezier maken' en 'nieuwe dingen beleven,' als de belangrijkste waardenoriëntatie in de Nederlandse samenleving. De economisch-burgerlijke waardenoriëntatie, met waarden zoals 'vooruitkomen in je leven', 'je beroep uitoefenen', 'het financieel goed hebben,' en 'maatschappelijke zekerheid', kwam op plaats twee te staan. De maatschappijkritische waardenoriëntatie, met waarden zoals 'grotere gelijkheid in de maatschappij bevorderen', 'meewerken aan het verminderen van de bestaande inkomensverschillen', 'het doorbreken van bestaande machtsverhoudingen' en 'je inzetten voor een samenleving, waarin iedereen kan meebeslissen', bleef op plaats vier. Met deze vier waardeoriëntaties hebben we denk ik beslist *niet* alle belangrijke waarden van jonge Nederlanders te pakken. Waarden zoals 'persoonlijke ontwikkeling' en 'een zinvol leven hebben' zijn wellicht te breed om makkelijk onder de economisch-burgerlijke waardenoriëntatie te passen en er lijkt een hele waardenoriëntatie te missen waar sociale waarden zoals 'anderen helpen', 'goede vriendschappen', 'eerlijkheid', 'vriendelijkheid' en 'openheid naar anderen en de wereld' goed onder passen. Dat gezegd hebbende, we zien ook overeenkomsten met de resultaten van de enquête. De duidelijk familiale waarde 'gezin' deed het bijvoorbeeld bij de enquête niet erg goed, 43% van alle respondenten en slechts 33% van groep A gaf aan dat dit een belangrijk levensdoel was voor hen. 'Maatschappelijke problemen aanpakken' scoorde ook niet zo goed als belangrijk levensdoel (29% bij groep A en 44% van alle respondenten), iets wat we zouden kunnen voorspellen op basis van de plek van de maatschappijkritische waardenoriëntatie. Het feit dat een grote groep (36%) respondenten aangaf maandelijks minder dan 1% van hun netto-inkomen te geven aan een goed doel en dat de meerderheid (73%) aangaf 5% of minder te geven, past goed bij het beeld dat maatschappelijke problemen aanpakken niet erg centraal staat. Daarentegen gaf wel een meerderheid van respondenten aan vrijwilligerswerk te doen. Hoe dat zit is iets wat verder onderzocht zou kunnen worden onder een meer representatieve groep jonge Nederlanders. We merken ook op dat de duidelijk economische waarde 'carrière maken' het slecht deed onder onze respondenten (ook onder groep A), dat is ook iets om verder te onderzoeken.

5. Conclusie

In dit hoofdstuk is het derde en laatste onderdeel van dit waardenonderzoek besproken. De enquête onder jonge Nederlanders leverde interessante en soms verrassende resultaten op. Dit is echter niet de plek om al het voorgaande te herhalen, maar om de vraag te stellen wat de implicaties en applicaties zijn van de resultaten van het enquêteonderzoek voor het werk van ForumC. Doordat de resultaten grotendeels in lijn zijn met de resultaten van het interviewonderzoek zijn de implicaties en applicaties ook deels hetzelfde. Ook hier kunnen de resultaten ForumC helpen om activiteiten voor jonge Nederlanders vorm te geven en gezamenlijk te evalueren. Hoewel we verschillen hebben gezien in de resultaten van groepen A en B, zagen we ook dat er gedeelde waarden waren zoals persoonlijke ontwikkeling, eerlijkheid, anderen helpen en een zinvol leven hebben.

Zulke waarden kunnen bijvoorbeeld aanknopingspunten zijn voor existentiële gesprekken die beginnen bij de constatering dat, ondanks de verschillen, we een gedeelde waarde of verlangen lijken te hebben. Vervolgens kan er een poging worden gedaan om te verhelderen wat we voor ogen hebben en hoe we daar willen komen. Bij zulke gesprekken hoeft de christelijke religie niet buiten spel te staan. Er kan bijvoorbeeld juist gezamenlijk gezocht worden of de christelijke godsdienst iets verrijkends te bieden heeft op het specifieke vlak dat aan de orde is. Neem de waarde van persoonlijke ontwikkeling. Hierbij is misschien een brug te slaan naar de oude christelijke ideeën van *theosis*, levensheiliging en de navolging van Christus. Kan de seculiere twintiger hier iets mee en zo niet, waar heeft dat dan mee te maken? Waarom zou verdiepen in de christelijke spiritualiteit en participeren in christelijke rituelen (niet) deel kunnen zijn van haar of zijn persoonlijke ontwikkeling?

De resultaten van de enquête bevatte ook duidelijke indicaties van verschillen in waarden tussen jonge Nederlanders van verschillende levensbeschouwelijke groepen. Maar natuurlijk kunnen ook niet of minder sterk gedeelde waarden aanknopingspunten zijn voor diepe gesprekken. Neem bijvoorbeeld 'gelukkig zijn', iets wat voor groep A belangrijker leek te zijn dan voor groep B. Hierbij kan de vraag gesteld worden of 'gelukkig zijn' iets is dat volkomen bereikt kan worden onder de huidige omstandigheden en binnen een seculiere levenswijze. Zit er misschien toch een kern van waarheid in de christelijke ideeën dat dit vraagt om een nieuwe hemel en een nieuwe aarde en dat ons hart rusteloos gaat zijn totdat we rust vinden bij God?

Verder leverde de enquête duidelijk ook nieuwe relevante informatie op. Hoewel de waarde 'verdiepen in religie, spiritualiteit of filosofie' niet zo goed scoorde onder groep A, wat een slecht teken is voor ForumC en specifiek De Grote Vragen, zagen we dat alsnog een aanzienlijk deel van deze groep (37,5%) aangaf bezig te zijn (geweest) met een vraag of onderwerp dat valt in het domein van religie, filosofie, zingeving en levenswijze. In sommige gevallen ging het om een thema of vraag waar (nog) niet veel content over te vinden is op DGV. Één respondent noemde bijvoorbeeld de vraag: "Hoe ga je met rouw om?" Een ander gaf aan bezig te zijn met de woningproblematiek in Nederland. In andere gevallen was er een betere aansluiting, zo noemde één respondent de volgende vragen: "Wat maakt mij een goed/slecht persoon? Wat is de zin van mijn (het menselijk) leven? Wat betekent religie/zingeving voor mij?" Deze vragen sluiten vrij goed aan op zingeving-gerelateerde content op de website van DGV. Natuurlijk zijn deze vragen wel best persoonlijk geformuleerd, iets wat ook bij (sommige) andere vragen het geval was. Dat is iets wat het belang van de meer persoonlijke activiteiten van DGV onderstreept. In deze context is het ook goed om te wijzen op de resultaten bij stelling 7. Daarbij gaf een grote meerderheid van respondenten aan dat ze het leuk zouden vinden om een keer met vrienden te praten over waarden, iets wat een goed teken is voor het DGV initiatief 'de waardewandeling'.

Conclusie

1. Introductie

Wat zijn de waarden van jonge Nederlanders? Dit onderzoeksverslag levert, in overeenstemming met de doelen van mijn stage, een bijdrage aan de kennis van ForumC op dit gebied. De vraag wat waarden zijn en hoe er onderzoek naar kan worden gedaan kwam in de inleiding van dit onderzoekverslag aan de orde. Dat mensen waarden hebben is een breed gedeelde opvatting, maar we zagen dat omschrijvingen van wat waarden zijn uiteenlopen. Dit was ook het geval in de academische literatuur. Daphna Oyserman karakteriseerde bijvoorbeeld waarden van individuen als geïnternaliseerde socioculturele doelen, terwijl het voor Ronald Fisher abstracte opvattingen zijn over wat wenselijke doelen zijn. Rudolf Rezsöházy gaf aan dat alles wat mensen waarderen, willen verkrijgen, aanbevelen of voorstellen als een ideaal voor een waarde gehouden kan worden.²⁸⁹ Het werd verder duidelijk dat er bij waardenonderzoek verschillende methoden en onderzoeksinstrumenten gebruikt kunnen worden, waaronder lijsten met waarden, enquêtes, interviews en observaties van gedrag.²⁹⁰ In dit waardenonderzoek werden ook verschillende methodes toegepast. In de eerste plaats heb ik literatuuronderzoek gedaan en gekeken naar resultaten uit eerder waardenonderzoek dat in Nederland is uitgevoerd. Daarna heb ik acht interviews gedaan met jonge Nederlanders. Vervolgens heb ik onderzoek gedaan door middel van een enquête, die door zeventig twintigers en dertigers is ingevuld. De resultaten van het literatuuronderzoek, het interviewonderzoek en het enquêteonderzoek zijn besproken in de drie voorgaande hoofdstukken, maar we zullen hier een korte synopsis van de resultaten geven. Vervolgens zullen we stilstaan bij mogelijke implicaties van dit onderzoek voor het werk van ForumC. Als laatste zullen we kijken naar mogelijkheden voor toekomstig waardenonderzoek.

2. Resultaten

In *Kernwaarden van de Nederlandse samenleving*, een opmerkelijke brochure van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, worden drie kernwaarden van de Nederlandse samenleving uitgelicht: vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit.²⁹¹ Aan deze trio hebben we zeker niet genoeg om een volledig en genuanceerd beeld te krijgen van de waarden van jonge Nederlanders. Recent waardenonderzoek dat besproken is in hoofdstuk 1 geeft ons een veel betere indruk van wat er voor twintigers en dertigers belangrijk is. Sinds 1981 wordt er een groot Europees waardenonderzoek

²⁸⁹ Daphna Oyserman, "Values: Psychological Perspectives," in *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, red. Neil J. Smelser en Paul B. Baltes, (Elsevier, 2001), 16151; Ronald Fischer, "From Values to Behavior and from Behavior to Values," in *Values and Behavior: Taking a Cross Cultural Perspective*, red. Sonia Roccas en Lilach Sagiv (Springer, 2017), 227; Rudolf Rezsöházy, "Values, Sociology of," in *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, red. Neil J. Smelser en Paul B. Baltes (Elsevier, 2001), 16153.

²⁹⁰ Rezsöházy, "Values, Sociology of," 16156.

²⁹¹ Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, *Kernwaarden van de Nederlandse samenleving* (Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 2014), 1-12, <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/brochures/2014/05/21/kernwaarden-nederland>.

uitgevoerd genaamd de *European Values Study* waarvan de meest recente resultaten (EVS 2017) geraadpleegd kunnen worden op de website Atlas of European Values.²⁹² De resultaten van de groep jonge Nederlandse respondenten geven ons de indruk dat jonge Nederlanders werk, familie, vrienden, vrije tijd, goede manieren, verdraagzaamheid en respect belangrijk vinden. Met betrekking tot de maatschappij lijken ze het belangrijk te vinden dat grote inkomensongelijkheid wordt voorkomen, dat iedereen voorzien is in hun basisbehoeften, dat er bescherming is tegen terrorisme en dat er maatschappelijke waardering is naar verdienste. Zaken die expliciet met religie te maken hebben scoorden slecht bij deze groep. Ongeveer een kwart gaf aan dat religie tamelijk of zeer belangrijk is in hun leven.

Dit beeld wordt bevestigd door de meest recente ronde van een vijfjaarlijkse waardenonderzoek onder middelbare scholieren. Hierbij scoorden expliciet religieuze waarden het laagst. Als we kijken naar de hoogst scorende waarden zien we een combinatie van individu-, geluk-, goedheid- en ander-georiënteerde waarden. De zeven hoogst scorende waarden waren: blij met jezelf, van het leven genieten, vrij en onafhankelijk zijn, een gelukkige relatie hebben, een goed mens zijn, rechtvaardig zijn en altijd klaar staan voor anderen. Uit dit onderzoek blijkt verder dat er verschillen zijn in scores als er wordt gekeken naar levensbeschouwelijke zelfomschrijving.²⁹³ Dat was ook het geval bij mijn enquête. Door respondenten te vragen naar hun levensbeschouwing konden ze verdeeld worden in groepen waarvan vervolgens de resultaten vergeleken konden worden. Hierdoor werden verschillen zichtbaar. Tevens werd zichtbaar dat sommige respondenten een complexe levensbeschouwelijke zelfidentificatie prefereerden boven een simpele of enkelvoudige zelfidentificatie. Verder, resultaten uit het onderzoeksproject Sociaal-Culturele Ontwikkelingen in Nederland (SOCON) laten zien dat de scores van verschillende ‘waardeoriëntaties’, dat wil zeggen “relatief duurzame, collectieve voorstellingen en standaarden van de Nederlandse bevolking over wat goed, belangrijk en daarom nastrevenswaardig is”, in de afgelopen decennia zijn veranderd.²⁹⁴ In 1980 stond de familiaal-burgerlijke waardeoriëntatie bovenaan, maar die werd snel daarna van de troon gestoten door de hedonistische waardeoriëntatie, waar de geluk-gerelateerde waarden ‘van het leven genieten’, ‘plezier maken’ en ‘nieuwe dingen beleven’ toe behoren.²⁹⁵

De resultaten van de interviews en enquête vormen een aanvulling op de resultaten van de veel grotere waardenonderzoeken besproken in het eerste hoofdstuk. Bij de interviews met Anna, Ben, Charlotte, Daniel, Erik, Floor, George en Harald volgde ik een inductieve benadering.²⁹⁶ In plaats van aan te komen met een van te voren opgestelde lijst met waarden kwam ik met een lijst met vragen die bedoeld waren

²⁹² <https://www.atlasofeuropeanvalues.eu/nl/maptool.html>

²⁹³ Monique van Dijk-Groeneboer en Briene van Herpen-de Regt, “Jongeren en hun waarden,” *Religie & Samenleving* 14, no. 2 (juni 2019): 144-173.

²⁹⁴ Rob Eisinga, Peer Scheepers en Per Bles, “Waardenverandering in Nederland: resultaten van de SOCON-enquête 1980-2011,” CBS, 8 november 2012, geraadpleegd op 27 januari 2021, <https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2012/45/waardenverandering-in-nederland-resultaten-van-de-socon-enquete-1980-2011>.

²⁹⁵ Zie het meetinstrument waar het artikel van Eisinga, Scheepers en Bles naar verwijst.

²⁹⁶ Cf. Edwin van der Zande, “Levensoriëntatie: een inductief waardenonderzoek,” *Religie & Samenleving* 14, no. 2 (juni 2019): 174-189.

om waarden en idealen van de geïnterviewde op tafel te krijgen. De acht interviews leverde een lijst met 27 geattesteerde waarden op. Voor een aantal daarvan, waaronder 'eerlijkheid', 'vriendelijkheid', 'behulpzaamheid', 'openheid', 'werk' en 'leren', waren bij vier of vijf interviews duidelijke aanwijzingen. De resultaten van de interviews zette voor mij duidelijke kanttekeningen bij simplistische narratieven over individualisme, hedonisme en de verschillen tussen christenen en niet-christenen. Er is weinig ruimte voor waarden zoals behulpzaamheid, openheid en vriendelijkheid in een verhaal over individualisme, tenzij we spreken van *sociaal* individualisme. Geluk-gerelateerde waarden waren verder tijdens de interviews niet zo prominent, wat vragen oproept in het licht van eerder waardenonderzoek. Tot slot waren er duidelijke aanwijzingen voor gedeelde waarden tussen geïnterviewden met en zonder christelijke opvoeding en achtergrond, iets wat te verwachten is als de strekking van het boek *Dominion: The Making of the Western Mind* van de Engelse historicus Tom Holland klopt. Voor Holland wordt iedereen in Westerse landen, bewust of onbewust, beïnvloed door het christendom en zijn zelfs 'seculiere' waarden grotendeels te traceren tot het christendom.²⁹⁷

Bij de enquête heb ik voortgebouwd op de resultaten van de interviews. Hierbij volgden we wel een deductieve benadering door verspreid over drie vragen 22 waarden voor te leggen aan respondenten. Daarnaast werden er een aantal hypothesen getest door middel van zeven stellingen. Zeventig jonge Nederlanders vulde de enquête in, wat interessante resultaten opleverden. Geluk-gerelateerde waarden zoals 'gelukkig zijn' en 'veel genieten' deden het bijvoorbeeld matig onder de groep respondenten die zichzelf *alleen* identificeerde als christen (groep B), maar scoorden wel goed onder de (meer representatieve) groep respondenten die zichzelf *niet* identificeerde als christen (groep A). Dit bevestigde resultaten uit het scholieronderzoek en het SOCON-onderzoek waarin geluk-gerelateerde waarden hoog scoorden. De resultaten van de enquête bevestigde ook resultaten van de interviews. Voor de groep respondenten als geheel kwamen de waarden persoonlijke ontwikkeling, anderen helpen, rechtvaardig zijn, vriendelijkheid, eerlijkheid en een zinvol leven hebben als zeer sterke waarden naar voren. Groep A leek zichzelf nog beter te kunnen vinden in de voorgelegde waarden en onder deze groep scoorden negen waarden als zeer sterke waarden: persoonlijke ontwikkeling, gelukkig zijn, vriendelijkheid, eerlijkheid, zelfstandigheid, je mag jezelf zijn, openheid naar anderen en de wereld, goede vriendschappen, en een zinvol leven hebben. Daarnaast waren er onder deze groep zes sterke waarden: anderen helpen, rechtvaardig zijn, tolerantie, kritisch nadenken, een duurzame relatie hebben, en veel genieten.

De termen 'individualisme' en 'hedonisme' zijn geen van beide erg bruikbaar om de waarden van deze respondenten mee te karakteriseren. De termen 'sociaal individualisme' en 'sociaal hedonistisch individualisme' zijn al een stuk nuttiger omdat daarbij in ieder geval recht wordt gedaan aan sociale en ander-gerichte waarden zoals 'goede vriendschappen' en 'vriendelijkheid'. De term 'sociaal hedonistisch individualisme' doet daarnaast enigszins recht aan de prominente geluk-gerelateerde waarden 'gelukkig zijn' en 'veel genieten'. Toch heb ik daarbij ook mijn bedenkingen. Het woord 'hedonisme' heeft een

²⁹⁷ Tom Holland, *Dominion: The Making of the Western Mind* (London: Little, Brown: 2019), xxv, xxvii, 516-517, 521-522. Een ietwat vergelijkbare positie wordt ingenomen in *God Created Humanism*. Theo Hobson, *God Created Humanism: The Christian Basis of Secular Values* (London: SPCK, 2017).

negatieve bijklank waardoor het misschien niet zo goed past bij het veel positievere ‘gelukkig zijn’. Bovendien lijkt er een goedheidsdimensie te zijn in de waarden van jonge Nederlanders die niet helemaal recht gedaan kan worden door het woord ‘sociaal’. Bij het scholierenonderzoek zagen we al dat de waarden ‘een goed mens zijn’ en ‘rechtvaardig zijn’ de top zeven haalde en hier zien we dat ‘eerlijkheid’, ‘rechtvaardig zijn’ en ‘anderen helpen’ goed scoren. Het is verleidelijk om gebruik te maken van een andere Griekse term om recht te doen aan zowel de geluk-gerelateerde als de goedheid-gerelateerde waarden, een term gebruikt door Aristoteles, namelijk *eudaimonia*. We zouden bijvoorbeeld kunnen spreken van ‘sociaal eudemonistisch individualisme’. Voordat we dat doen is verder onderzoek echter wellicht nodig.

3. Implicaties voor ForumC

Jonge Nederlanders zijn een belangrijke doelgroep voor het platform De Grote Vragen en ForumC in het algemeen en dit waardenonderzoek kan bijdragen aan een beter beeld en begrip van deze doelgroep. Zelfs op een sceptische lezing van de resultaten, en er zijn ongetwijfeld redenen om ietwat sceptisch te zijn over wat mensen *zeggen* belangrijk te vinden, geven de resultaten ons een beter beeld van de doelgroep. Immers, de resultaten vertellen ons in ieder geval iets over wat jonge Nederlanders aangeven, of lijken aan te geven, over wat zij belangrijk vinden en dat op zich kan al een aanknopingspunt zijn voor een diep gesprek, een groepsactiviteit, een cursus, een artikeltje of een podcast aflevering. Dat er onder jonge Nederlanders enige bereidwilligheid is om te praten over waarden blijkt niet alleen uit de interviews, maar ook uit de enquête, waarbij een grote meerderheid aangaf het leuk te vinden om een keer met vrienden over waarden te praten. Dat is bijvoorbeeld een goed teken voor het DGV initiatief ‘de waardewandeling’. Gesprekken over waarden, verlangens en idealen zijn een nuttige aanvulling op gesprekken over geloofsopvattingen, wereldbeelden en levensvragen, en bieden net zo zeer mogelijkheden voor het leggen van verbindingen naar de christelijke religie en traditie.

Het is wel belangrijk dat zulke verbindingen op een goede manier worden gelegd. Aan het einde van het eerste hoofdstuk noemde ik al twee benaderingen die daarvoor niet geschikt zijn: ‘de radiostilte benadering’, waarbij er van christelijke zijde niet wordt gecommuniceerd, en ‘de clickbait benadering’, waarbij een activiteit bijvoorbeeld zogenaamd gaat over ‘gelukkig zijn’ en vervolgens vooral gaat over Jezus. Een derde benadering die niet goed werkt kenmerkt zich door het gieten van een ‘christelijk sausje’ over een activiteit. Als de christelijke elementen weinig toevoegen, dan zullen ze al snel worden gezien als overbodig. Een veel betere benadering is een gezamenlijk zoeken naar verrijkende christelijke ideeën, verhalen, rituelen en gebruiken. Ondanks dat het christendom ‘s werelds grootste religie is en het een rijke intellectuele traditie heeft waaruit geput kan worden, zal het vaak niet makkelijk zijn om spontaan een waardevolle christelijke bijdrage te leveren of überhaupt een geloofwaardige verbinding te leggen met het christelijke geloof. Dat veronderstelt, wellicht, diep geworteld zijn in de eigen traditie en een flinke dosis oefening in bruggen slaan. Een meer gezamenlijke aanpak, waarbij ook de ander gevraagd wordt of zij een verbinding ziet naar het christendom, houdt rekening met het feit dat we vaak zelf niet zo bekend zijn met onze eigen traditie, of niet zo goed in staat zijn verbindingen te vinden met (schijnbaar)

seculiere zaken.²⁹⁸ Er moet natuurlijk wel rekening mee gehouden worden dat seculiere twintigers en dertigers niet per se evenveel waarde hechten aan het verdiepen in religie of spiritualiteit als mensen die zichzelf wel rekenen tot een religieuze traditie, hoewel bij de enquête duidelijk was dat vragen die maken hebben met filosofie, levenswijze en psychologie (ook) onder jonge Nederlanders zonder christelijke zelfidentificatie leven.

Verder is het voor de hand liggend dat er bij het vormgeven en evalueren van content en activiteiten voor jonge Nederlanders rekening wordt gehouden met wat belangrijke waarden voor hen (lijken te) zijn. Als ‘kritisch nadenken’ en ‘eerlijkheid’ inderdaad belangrijke waarden zijn voor twintigers en dertigers, dan is het niet onwaarschijnlijk dat zij bij een activiteit het zullen waarderen als er ruimte wordt gemaakt om kritisch na te denken en eerlijk te vertellen hoe ze zelf over iets denken. Als ‘goede vriendschappen’ inderdaad een belangrijke waarde voor jonge Nederlanders is, dan is het voor de hand liggend om daarmee rekening te houden bij het organiseren van activiteiten. Is het een activiteit waarbij deelnemers nieuwe vriendschappen kunnen vormen? Zouden ze deze activiteit samen met vrienden kunnen doen? De waardewandeling laat zien dat het goed mogelijk is om zingevingsactiviteiten te organiseren die niet concurreren met vriendschap, maar juist de mogelijkheid bieden om een vriendschap te verdiepen. Als het gaat om artikelen, cursussen en anderen content dan kan er aansluiting worden gezocht op de waarden van persoonlijke ontwikkeling en een zinvol leven hebben. Natuurlijk kunnen die ook een aanleiding zijn voor een diep gesprek. Hoe ziet een zinvol leven er eigenlijk uit? Zou voor een seculiere Nederlander verdiepen in christelijke spiritualiteit kunnen vallen onder ‘persoonlijke ontwikkeling’? Verschilt ‘persoonlijke ontwikkeling’ eigenlijk wel heel veel van wat christenen levensheiliging of *theosis* noemen? Een belangrijke les vanuit de interviews is wel dat jonge Nederlanders ook verschillen van elkaar op het gebied van waarden. Niet iedereen zal even goed passen in het beeld dat we vanuit dit waardenonderzoek krijgen van de waarden van jonge Nederlanders en we kunnen het, wellicht, het beste gebruiken als een richtinggevend model, wat bijgesteld kan worden in het licht van interacties en gesprekken en resultaten van nieuw waardenonderzoek.

4. Verder onderzoek

Er doen zich verschillende mogelijkheden voor verder waardenonderzoek voor. In de eerste plaats kan de enquête worden afgenomen onder een grotere en meer representatieve groep jonge Nederlanders om te kijken of dit vergelijkbare resultaten oplevert. Daarnaast kan er op diverse manieren voortgebouwd worden op de enquête. In een nieuwe enquête zouden additionele waarden voorgelegd kunnen worden aan jonge Nederlanders om zo een vollediger beeld te krijgen van hun waarden. Door middel van interviews, of een gefocuste enquête, kan er een poging worden gedaan om beter te begrijpen wat er bedoeld wordt als jonge Nederlanders het hebben over, bijvoorbeeld, ‘persoonlijke ontwikkeling’ of ‘openheid naar anderen en de wereld’. Er kan ook geprobeerd worden om te begrijpen waarom sommige waarden matig scoorden. Waarom scoorde ‘verdiepen in religie, spiritualiteit of filosofie’ als belangrijk levensdoel zo slecht onder respondenten zonder christelijke zelfidentificatie? Het zoeken naar verdere

²⁹⁸ Wat betreft het vinden van verbindingen met *waarden*, zie H2 §4. Daarin maken we verbindingen tussen het christendom en waarden zoals ‘zelfstandigheid’ en ‘onafhankelijkheid’.

verschillen in waarden tussen groepen met een verschillende levensbeschouwelijke zelfidentificatie is ook een mogelijkheid. Bij een groter, of meer gericht, onderzoek zou het ook de moeite waard kunnen zijn om te kijken naar verschillen tussen respondenten met een simpele zelfidentificatie en respondenten met een complexe zelfidentificatie. Onder respondenten met een complexe christelijke zelfidentificatie scoorden, bijvoorbeeld, net als onder groep B, 'anderen helpen' en 'rechtvaardig zijn' zeer hoog, maar scoorde 'verdiepen in religie, spiritualiteit of filosofie' opvallend genoeg veel slechter. Ook scoorde 'kritisch nadenken' en 'openheid naar anderen en de wereld' beter. We hebben het hierbij echter over slechts vijf respondenten, waardoor we niet al te zware conclusies kunnen verbinden aan deze resultaten.²⁹⁹

Verder onderzoek naar de historische oorsprong en achtergrond van waarden van jonge Nederlanders zou ook interessant kunnen zijn. In hoeverre waren deze waarden meegegeven bij de opvoeding? In welke mate kunnen ze getraceerd worden naar het christendom? Is er sprake van een vormde invloed van, bijvoorbeeld, onderwijsinstellingen of sociale media op de waarden van jonge Nederlanders? Onderzoek naar de correlatie tussen (aanwijzingen voor) waarden en gedrag behoort ook tot de mogelijkheden. Onder de groep respondenten met alleen een christelijke zelfidentificatie deed, bijvoorbeeld, de waarde 'anderen helpen' het beter dan gemiddeld. Respondenten uit deze groep waren ook oververtegenwoordigd onder respondenten die aangaven maandelijks 6 procent of meer van hun netto-inkomen aan een goed doel te geven. Is zo'n correlatie ook te vinden bij andere levensbeschouwelijke groepen die veel belang hechten aan anderen helpen? Tot slot zijn er ook mogelijkheden voor meer praktisch onderzoek. Komen er meer jonge Nederlanders af op een activiteit over een zinvol leven hebben (een waarde die goed scoorde) dan op een activiteit over carrière maken (een waarde die slecht scoorde)? Wordt er meer geluisterd naar een podcast over gelukkig zijn dan één over kinderen opvoeden?

²⁹⁹ Onder de kleine groep met een complexe christelijke zelfidentificatie waren de scores van de waarden als volgt: persoonlijke ontwikkeling (60%), anderen helpen (100%), persoonlijke vrijheid (40%), rechtvaardig zijn (100%), gelukkig zijn (60%), milieubewust leven (40%), vriendelijkheid (60%), eerlijkheid (80%), zelfstandigheid (40%), tolerantie (60%), je mag jezelf zijn (60%), kritisch nadenken (100%), openheid naar anderen en de wereld (80%), goede vriendschappen (60%), duurzame relatie (60%), gezin (20%), verdiepen in religie spiritualiteit of filosofie (20%), maatschappelijke problemen aanpakken (40%), zinvol leven hebben (80%), carrière maken (20%), veel van de wereld zien (20%), en veel genieten (40%).

Bibliografie

Atlas of European Values, geraadpleegd op 14 januari 2021,
<https://www.atlasofeuropeanvalues.eu/nl/maptool.html>.

Bromnick, Rachel D. en Brian L. Swallow. "I Like Being Who I Am: A Study of Young People's Ideals." *Educational Studies* 25, no. 2 (1999): 117-128.

Centraal Bureau voor de Statistiek. "Geboorte; kerncijfers," CBS, 17 augustus 2020, geraadpleegd op 28 januari 2021, <https://opendata.cbs.nl/statline/?dl=D146#/CBS/nl/dataset/37422ned/table>.

De Wachter, Dirk. *Borderline Times: Het einde van de normaliteit*. Leuven: Lannoo Campus, 2012.

_____. *De kunst van het ongelukkig zijn*. Leuven: Lannoo Campus, 2019.

van Dijk-Groeneboer, Monique. en Briene van Herpen-de Regt. "Jongeren en hun waarden." *Religie & Samenleving* 14, no. 2 (juni 2019): 144-173.

Enklaar, Arnold. *Nederland, tussen nut en naastenliefde: Op zoek naar onze cultuur*. Schiedam: Scriptum, 2007.

Eisinga, Rob, Peer Scheepers en Per Bles. "Waardenverandering in Nederland: resultaten van de SOCON-enquête 1980-2011." CBS, 8 november 2012, geraadpleegd op 27 januari 2021, <https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2012/45/waardenverandering-in-nederland-resultaten-van-de-socon-enquete-1980-2011>.

European Values Study. *European Values Study 2017: Questionnaire Netherlands (Dutch)*, 2-6, GESIS Leibniz Institute for the Social Sciences, gedownload op 14 januari 2021, <https://zacat.gesis.org/webview/index/en/ZACAT/ZACAT.c.ZACAT/European-Values-Study-EVS-.d.5/European-Values-Study-2017-Integrated-Dataset-EVS-2017-/fStudy/ZA7500>.

_____. *European Values Study 2017 Questionnaire CAWI Netherlands (Dutch)*, 2-11, GESIS Leibniz Institute for the Social Sciences, gedownload op 14 januari 2021, <https://zacat.gesis.org/webview/index/en/ZACAT/ZACAT.c.ZACAT/European-Values-Study-EVS-.d.5/European-Values-Study-2017-Integrated-Dataset-EVS-2017-/fStudy/ZA7500>.

Fischer, Ronald. "From Values to Behavior and from Behavior to Values." In *Values and Behavior: Taking a Cross Cultural Perspective*, red. Sonia Roccas en Lilach Sagiv, 219-235. Springer, 2017.

Hobson, Theo. *God Created Humanism: The Christian Basis of Secular Values*. London: SPCK, 2017.

Holland, Tom. *Dominion: The Making of the Western Mind*. London: Little, Brown: 2019.

Johnson, John M. en Timothy Rowlands. "The Interpersonal Dynamics of In-Depth Interviewing." In *The SAGE Handbook of Interview Research: The Complexity of the Craft*, 2nd ed. Redactie door J.F. Gubrium, J.A. Holstein, A. B. Marvasti en K.D. McKinney, 99-128. Los Angeles: SAGE, 2012.

Luijkx, Ruud en Angelica Maineri. "Het Europese Waardenonderzoek 1981-2017: Geschiedenis, de internationale context en het Nederlandse veldonderzoek." *Mens & Maatschappij* 94, no. 4 (2019): 381-395.

Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, *Kernwaarden van de Nederlandse samenleving* (Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 2014), 1-12, gedownload op 24 november 2020, <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/brochures/2014/05/21/kernwaarden-nederland>.

Oyserman, Daphna. "Values: Psychological Perspectives." In *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, red. Neil J. Smelser en Paul B. Baltes, 16151. Elsevier, 2001.

Rezsöházy, Rudolf. "Values, Sociology of." In *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, red. Neil J. Smelser en Paul B. Baltes, 16153. Elsevier, 2001.

"Rokeach Value Survey." Western Washington University, geraadpleegd op 2 februari 2021, <http://faculty.wwu.edu/tyrank/Rokeach%20Value%20Survey.pdf>.

Rooms-Katholieke Kerk. *Catechismus van de Katholieke Kerk*. Kampen: Gooi & Sticht, 2008.

Savelkoul, M. et al. *Social and Cultural Developments in the Netherlands 2020: Documentation of a National Survey on Social Cohesion and Modernization*, DANS Data Guide 20 (Den Haag: DANS, 2020).

Schwartz, Shalom H. en Tania Butenko. "Values and Behavior: Validating the Refined Value Theory in Russia." *European Journal of Social Psychology* 44 (2014): 799-813.

Sieben, Inge. "Waarden, identiteit en levensbeschouwing: trends in Nederland 1981-2017." *Religie & Samenleving* 14, no. 2 (juni 2019): 102-123.

Singleton Jr., Royce A. en Bruce C. Straits. "Survey Interviewing." In *The SAGE Handbook of Interview Research: The Complexity of the Craft*, 2nd ed. Redactie door J.F. Gubrium, J.A. Holstein, A. B. Marvasti en K.D. McKinney, 77-98. Los Angeles: SAGE, 2012.

Smith, James K.A. *Desiring the Kingdom: Worship, Worldview, and Cultural Formation*. Grand Rapids, MI: Baker Academic, 2009.

_____. *Imagining the Kingdom: How Worship Works*. Grand Rapids, MI: Baker Academic, 2013.

_____. *You Are What You Love: The Spiritual Power of Habit*. Grand Rapids, MI: Brazos Press, 2016.

_____. *Awaiting the King: Reforming Public Theology*. Grand Rapids, MI: Baker Academic, 2017.

Verenigde Naties. Millennium Verklaring van de Verenigde Naties, Regionaal Informatiecentrum van de Verenigde Naties (UNRIC), gedownload op 1 februari 2021,
https://archive.unric.org/html/nederlands/un/MillDeclaration_NED.pdf.

de Wit, F.A. "Autonomie: een zorgelijk begrip." *Tijdschrift voor Psychiatrie* 54, no. 7 (2012): 583-593.

van der Zande, Edwin. "Levensoriëntatie: een inductief waardenonderzoek." *Religie & Samenleving* 14, no. 2 (juni 2019): 174-189.

Bijlage 1: Additionele waarden

Bij vragen 1-4 van de enquête konden additionele waarden worden genoemd door respondenten. Een deel van de respondenten maakte hiervan gebruik wat een flinke lijst met waarden opleverde die wellicht gebruikt kan worden voor toekomstig waardenonderzoek. Sommige waarden worden overigens weldegelijk genoemd in de enquête zelf, maar veel ook niet.

1. Onderzoekend en kritisch zijn	28. Gendergelijkheid
2. Geloof in praktijk brengen	29. Betrouwbaar zijn
3. Leven tot eer van God	30. De verantwoordelijkheid om de wereld beter achter te laten dan waarin ik ben geboren
4. Financiële vrijheid	31. Gevoel niet te veel van anderen laten afhangen
5. Liefdevol en 'zacht' blijven ongeacht wat er in mijn leven gebeurt	32. Verantwoordelijkheid nemen voor jezelf en, als dat lukt, voor iets groters dan jezelf
6. Eerlijkheid	33. Gemeenschapszin
7. Bijdrage leveren voor de samenleving	34. Gemeenschappen
8. Rust	35. Oog voor de gemeenschap
9. Geloofsontwikkeling	36. Langzamer leven
10. Omzien naar anderen	37. Open blik naar andersdenkenden
11. Trouw zijn	38. Je kan wat van een ander leren
12. Je beloftes nakomen	39. Geloof
13. Grenzen stellen	40. Kwetsbaar durven zijn
14. Zelfrealisatie	41. Authentiek
15. Verantwoord leven	42. Van betekenis zijn voor anderen
16. Rekening houden met anderen	43. Creatief bezig zijn
17. Zorg dragen voor de natuur	44. Jezelf blijven uitdagen
18. Balans	45. Duurzaam leven
19. Talenten ontwikkelen	46. Inzetten voor anderen
20. Avonturen beleven	47. Steentje bijdragen aan de maatschappij
21. Gelijke kansen	48. Anderen leren dat we ons kunnen verenigen en ons tegen het systeem kunnen keren
22. Elkaar helpen	
23. Christelijk leven	
24. Geluk	
25. Gezondheid	
26. Nieuwsgierigheid	
27. Fijn en betaalbaar wonen	